

VIII.

Единъ френски афоризмъ дума: *Op est toujour l'ultra de queiq'ün!*

Сиречь: колкото и да бждешъ краенъ въ идеитъ си — сѣ ще се намърятъ хора по-крайни стъ тебѣ! Преди четиридесетъ и шестъ години бѣ подарена на турския неволникъ самоуправия.

Слугата стана господарь.

Робътъ стана повелитель.

Окованиятъ стана мечоносецъ.

Не се минаха петъ години повиха се знаменосители на демократизма.

Питаха ги:

— Какво искате, господа?

Тъ отговарѣха:

— Искаме радикални преобразования!

Казваха имъ:

— Имате ги. Обезнароденъ и обезправенъ дунавски вилаетъ се превърна въ народностна и правова държава. Обезбългареното бѣ наново побългарено. Прабългарщината възкръсна — и властува.

— Не. Тълпитъ сж сега властници — но нисе искаме да нѣма друга власть освенъ тѣхната. Негово величество народътъ трѣба да бжде господарь на господаритъ!

Минаха се други петъ години, повиха се социалисти.

— Каква е вашата програма, господа?

— Искаме еманципация на неимотнитъ отъ владичеството на имотнитъ.

— Въ България нѣма индустрия — такава каквато виждаме въ централна и западна Европа, въ Америка и прочее. Въ България има дукенджийство. Майстори отъ една страна — чираци отъ друга страна, и толкова. И всички майстори сж бивши чираци. Колкото за нашитъ селяни тѣ сж най-еман-

ципираното селско население въ Европа. Никжде селянинътъ не е тѣй заможенъ, както у насъ. Въ Румъния цари селско робияшество. У насъ нѣма мушиери. У насъ селянинътъ притежава домъ, нѣма мушникъ, хамбаръ, ниви и говеда. Вие се опитвате, прочее, изкуственно да насаждате социализмъ у насъ.

— Не, социализмътъ е самороденъ плодъ; той пониква самъ въ душитъ и нѣма потрѣба отъ сѣячи. Той изразява духа на времето!

— Вие наричате духъ на времето, поварата на времето. И ето ви доказателство за това. Вие по-лучвате работницитъ-чираци да не пестятъ пари и ги събирате празниченъ день на увеселения — въ Корубагларъ¹ и другаде. И вие правите това (мнозина измежду васъ имаха смѣлата откровенностъ да го признаятъ) вие правите това, само и само защото се страхувате, че като последятъ по нѣкоя парца, работницитъ-чираци ще преминатъ въ лагера на имотопритежателитъ!

Минаха се други петъ-десетъ години. На българската политическа сцена се появиха: даскали-материалисти и всеотрицатели, боготорци, тѣсни социалисти, комунисти и болшевишки агенти, земледѣлчи-исъсловници водени отъ Драгиева, земледѣлчи-изтрѣбители водени отъ Стамболийски, анархисти теоретици, сиречь анархисти — кабинетни мечатели, анархисти дѣловни, сиречь анархисти на бомбата, камата и револвера.

За програмата на тѣзи хора е излишно да се говори.

Повечето измежду тѣхъ таятъ въ дѣното на душата си следното десетословно сгедо:

Плюя на всичко, що виждамъ, храча на всичко, що срещамъ.

¹ Мѣстностъ въ София (Лозенецъ) — днесъ заселена — любимо мѣсто за разходка на софиянци преди войнитъ; курубагларъ (тур.) — сухи лозя.

Тъхъ роди престъпното нехайство и народоуби- ствената търпимост на българският властници — които, абсорбирани въ партийни ежби и свадни — оставяха, позволяваха да се проповѣдвагъ между младежта всѣкакви разрушителни доктрини — като, напримеръ, следнитъ: че властъ и яремъ сж работи тѣждественни и равносилни, че безвѣрието е условие за проглеждането на духовно слѣпитъ, че лишениити на сиромаха произлизатъ отъ охолността на богаташа, и че правдата може да бжде всадена въ общество само по единъ начинъ — чрезъ желѣно и кръвнина.

Можемъ по единъ най-категориченъ начинъ да твърдиме, че новитъ поколения въ България — въ последнитъ три-четири десетилѣтия — бидоха заразени отъ една грозна, отъ една людоядна психопатия — която на друго мѣсто въ това съчинение назовахме прослободнѣлостъ.

И нѣма свѣстяване. И нѣма опомване.

Колкото по-жестоки сж уроцитъ, които българството получава отъ събитията, — колкото по-тежки сж жалейкитъ, които постоянно отрупватъ новата българска история, — толкова по-силни биватъ безсмисленитъ и пагубни писъци на политикантитъ:

— Искаме радикални политически реформи! Искаме пълна обнова! Искаме коренно пресъздаване! Искаме да възсия новъ редъ у възродено общество!

Българската обществена и държавна задача е една отъ най-страшнитъ, които намираме въ историята.

Тая задача стои така:

— Или крайнитъ елементи ще погазятъ България, или България ще погази крайнитъ елементи!

Или — или!

Представете си една голѣма кутия отъ чистъ и свѣтълъ кристалъ. Въ нея стои затворена една дребна бубулечка. На едната страна на кутията се

намира малка дупчица. Ако бубулечката олуци тая дупка — и смогне да се прелѣхне презъ нея — тя ще избѣга отъ своя затворъ; ако ли не — тя ще си остане за всегда пленница — и ще погине въ кутията.

Такова е положението на България.

Тя е пленница на лъжовни политически учения, на софистическа доктрина.

Ако тя смогне да ггази тѣзи учения, да се изтръгне отъ тази доктрина — и да постави здрави идеи въ основитъ на своитъ уредби — тя ще бжде спасена; иначе тя ще погине!

Мнозина ще ни запитатъ:

— Въ що състои туй спасение? Какъ ще избѣгне България отъ пленъ?

Отговаряме. Преди всичко напраздно единъ великъ мждрецъ или мислителъ би се опиталъ, по единъ наученъ начинъ, по единъ начинъ, който да обзема здравия смисълъ и опитността на цѣлото човѣчество, служайки си съ всичкитъ доводи и твърдения, които се намиратъ въ историята, служайки си съ онзи разумъ и съ онази логика, които не търпятъ оспорване и възражение — напраздно, казвамъ, единъ великъ мислителъ би се опиталъ да докаже на българската интелигенция, че туй което тя зове партийна борба е, всжщностъ, скапване и слуване — и че тя трѣба да се откаже отъ подобна борба...

Тя нѣма да го послуша, нѣма да се откаже отъ своята заблуда — понеже самоотвержеността е добродетелъ, и понеже добродетелта, която има хиляди преимущества надъ порока, въ едно отношение само стои по-долу отъ него: не бива никога тѣй приноснона както е той!

И тогава?

И тогава трѣба да се яви, срещъ би трѣбало да се яви, желѣзната ржка, — la main de fer gantée de velours, желѣзната ржка, облѣчена

съ кадияна ржавица, — която ще постави всъ-
киго на мѣстото му, ще докаже на българския на-
родъ, че редъ не изхожда отъ безредица, и следо-
вателно не се твори чрезъ безредица, че свободата
да злоторествуваме не е свобода, че за премахване
на злотореството всички строгости сж позволени, и
следователно позволенни сж тѣ и за премахване на
злоторнатата свобода, че най-после избавата на обще-
ството е върховенъ законъ, и че тая избава е нало-
жителна дори когато е потрѣбно да изкупимъ пра-
вото чрезъ временно пожертвувание на законното!

Ще се яви ли подобна желѣзна ржка!

Тамъ е възелтъ на българската народна задача:
може ли българството да даде подобна ржка.

Но едно може да се рече отъ сега:

Не бжде ли тая ржка българска, възможно е да
бжде тя ржка на чужденецъ!

Тая опасностъ, разбира се, не тревожи ни най-
малко крайнитѣ елементи.

За тѣхъ сънародникъ е само онзи който мисли
като тѣхъ — па билъ той негъръ или червенокожець.
Тѣ разсждаватъ така:

— Ако България не може да възприеме нашитѣ
идеи, нека умре! По-добре да останемъ безъ отече-
ство, отколкото да живѣеме въ отечество, косто не-
навиждаме!

Това си убеждение — тѣ сж го проявявали сто-
тини лѣти въ своитѣ печатни органи, и въ афишитѣ
съ които облепѣха столицнитѣ сгради, въ времето
на тѣхния ту таенъ, ту явенъ съчувственникъ, Стам-
болйски!

Употрѣбихме по-горе думата строгостъ.

Посвещаваме на бждещитѣ български „усми-
рители“ — ако българщината роди такива — ра-
ботитѣ, които излагаме подолу. Това сж факти, които
представяватъ грамадна важностъ отъ точка гледна

на историческата наука, която не е само наука на
миналото, а е още и наука на бждещето.

Бѣхме преди две десетки години въ Англия. Чели
бѣхме негде (*Au fil de la vie, D'Avila, edition Ollen-
dorf*) че има години когато английскитѣ затвори сж
съвършено праздни, — години когато (нека чита-
тельтъ ни прости тоя изразъ) злоторцитѣ правятъ
стачка. Питахме единъ журналистъ въ Лондонъ
вѣрно ли е това. Да, отговори ни той. И ето какъ
ни обясни той тоя феноменъ. Въ нашитѣ затвори е
въведена системата на шибалото; непоправимитѣ
злоторци, закоравѣлитѣ рецидивисти биватъ подло-
жени на биене съ бичъ. Тоя *modus procedendi* съ-
действува много повече за поправянето, или по-вѣрно,
за изплашването на разваленитѣ хора, отколкото най-
лютитѣ присѣди на сѣдитѣ. Единъ отъ нашитѣ
сѣдебни принципи е, че шибало затвори изпразня!

Запитахме:

— Но шибало не е ли метода вече отживѣла,
осждена отъ новоремската хуманностъ?

— За всички методи и системи трѣба да сѣдимъ
по тѣхнитѣ резултати! Съ нашия начинъ на дей-
ствие ние смогваме да дадеме на Англия редъ, спо-
койствие, безопасностъ. Англия разбира това, одоб-
рява и ржкоплѣска.

Сжщата година посетихме Парижъ.

Като си спомнихме и разказахме на единъ пари-
жанинъ това, що ни бѣ разправилъ единъ лондонски
журналистъ — френецьтъ ни каза:

— А въ нашия Парижъ тѣмнитѣ сж винаги
пълни!

— Защо това, запитахме ние.

— Защото, отгърна моя събеседникъ, споредъ
нашитѣ френски понятия, безъ челоуѣколюбие нѣма
справедливостъ.

— Но низхождението къмъ развалата не е че-
лоуѣколюбие! рекохме ние.

— Именно въ това състои френската неразбранщина, заключи френецътъ.

Да преминемъ въ България.

Ето що поставя предъ очитъ ни, за оценка и поука, българската действителностъ.

Онѣзи отъ нашитъ читатели, които сж посещавали, въ последни времена, Варна или друга нѣкоя източно-българска мѣстностъ — имали сж, може би, случай да наблюдаватъ следното крайно характерно явление. Докато нашитъ българи, онѣзи, които живѣятъ на свободна българска територия, се отличаватъ съ рѣзкостъ и лютина въ своитъ жестове, а много пжти съ грубостъ и опъчина въ своитъ обноси; добруджанскитъ българи, идващи у насъ по нѣкоя работа, отличаватъ се винаги съ своята кротостъ и любовностъ.

Какво значи тая разлика — у хора съвременници?

Тая разлика значи, че въ Добруджа има власт на която бухурешкитъ управници сж наложили следната мисия:

— Оставете българина да си българствува. Но поправете нравитъ му. Направете отъ него единъ хрисимъ и безметеженъ човѣкъ. Всадете въ душата му човѣшка почитъ!

Тука — единъ парантезъ.¹

И ние както всички българи дълбоко жалимъ за загубата на Добруджа. И нашето сърце охка — и ще охка докле бждемъ живи — за разнебитването на българското единство, за провалата на българскитъ идеали. Но тука ние не говоримъ като български патриотъ; — ние говоримъ като социологъ. Ние говоримъ като човѣкъ, който встрастено изучава законитъ на историята.

Нека довършимъ думата си за Добруджа.

¹ парантезъ — фр. parenthèse, вметнато изречение; сжшо и знака скоби.

Каго народъ румънитъ не стоятъ високо. Общественъ духъ и съзнание, национално единство, етническа силногостъ — липсватъ у тѣхъ; това е изворъ на слабостъ и неджгавостъ за тѣхъ.

Но у румънитъ има нѣщо отъ което българитъ сж винаги били лишени; у тѣхъ има държавни мжже.

Една отъ грижитъ на румънскитъ държавници е винаги била да изучатъ характера, търсата, духовно-сложнението на румънскитъ съседи, — и на първо мѣсто на българитъ.

Румънскитъ управници получаваха постоянни и обширни рапорти отъ своитъ дипломатически агенти въ София, — които, между друго, даваха следната характеристика за България:

— Българщината е смѣсъ отъ трудолюбие и грубостъ, отъ юнащина и липса на дисциплина, отъ семейни инстинкти и алчностъ; българинътъ — тоя доверашенъ робъ — не зачита властъ и законъ: тоя е навикналъ да мрази всѣка авторитетностъ и е ултра-индивидуалистъ. Но най-голѣмата му душевна неджгавостъ е протацията на бухурешкитъ държавници за българството, инстинктитъ които тѣ даватъ на своитъ агенти въ Добруджа ставатъ лесно-обясними...

И леснообясними сж тоже хрисимостъта и кротостъта на добруджанскитъ българи!

IX.

Свободата трѣба да расте успоредно съ развоя на нравитъ, думатъ западноевропейскитъ мислители.

А нравитъ еволюиратъ — но не могатъ да бждатъ предметъ на повеления и постановления.

Доктрината на търновскитъ учредители-конституционалисти може да се съкрати така:

— Съ мждрувания човѣкъ не става добъръ плу-
вецъ. Който иска да се научи да плува — трѣба
да се хвърли въ водата!

Да, това е много вѣрно!

Действуй — и само като действувашъ, ще при-
добиешъ умение и опитност!

Но не по-малко е вѣрно, че действието не трѣба
да се отличава съ безумна смѣлостъ — че действието
не трѣба да отива до тамъ щото животъ и сжд-
ба да бждатъ играни на заръ.

Търновскитѣ учредители-конституционалисти се
мамятъ когато си въображаватъ че сж хвърлили
възмжжалия българинъ въ рѣката, за да се научи
да плава.

Не. Тѣ извършиха иначе тая работа. Тѣ не хвър-
лиха въ водата възмжжалъ човѣкъ — а дете бо-
зайниче!

Тѣ повѣриха дете бозайниче на морскитѣ вълни
— за да стане то мореплавател!

То стана плячка на акулитѣ!

Авторитѣ на търновската Magna Charta не смог-
наха никога да разбератъ тѣзи суверенни социоло-
гически твърдения:

а) Че преди да пресъздадеме сферата кждето
еволоира човѣшкото сжщество, трѣба да пресъз-
дадеме самото това сжщество, понеже това сжще-
ство си устройва срѣда по свой образъ и подобие,
и понеже ролитѣ на това сжщество въ една срѣда
сж равностойни съ неговата духовна стойност.

б) Че демократизмътъ вѣрви отъ демократизи-
ране на нравитѣ къмъ демократизиране на законитѣ,
а не отъ демократизиране на законитѣ къмъ демо-
кратизиране на нравитѣ, понеже превратитѣ въ на-
чина на живѣяне сж реални и смислени само когато
отражаватъ преврати въ духосложението.

в) Че функциитѣ на човѣшкото сжщество, взето
като зоонъ политиконъ струватъ толкова кол-

кото струва това сжщество; че следователно режи-
мътъ, формата на управлението не значатъ нищо, —
и публичниятъ строй отражава само качеството на
хората, както се доказва отъ многочисленитѣ юж-
ноамерикански държавици — които сж надарени съ
републикански уредби, но чиито републиканизмъ е
една грозна смѣсъ отъ разбойничества, метежи, съ-
заклятия, междоусобици и кръвнини.

г) Че както психическото възмжжаване не до-
хожда изведнѣжъ, исто така свободата, която е
изразъ на това възмжжаване, не трѣба да дохожда
изведнѣжъ; че само постепенното установяване на
свободнитѣ наредби ги прави трайни — понеже само
то хармонира съ прогресивното превъзпитаване на
духоветѣ; че пълна, цѣлостна, интегрална еманципа-
ция — при липса на превъзпитание, е научна ересь,
най-пагубната и народоубийствена ересь.

д) Че между тѣзи две работи, свобода и идея
за свобода, нѣма нищо общо; че политическата сво-
бода е плодъ на стическата свобода, че никаква
политическа свобода, никакво народовластие, не сж
възможни безъ освобождение отъ гнета на поро-
цитѣ, понеже най-жалъкъ робъ е онзи, който е за-
робенъ отъ своитѣ хищни инстинкти — онзи са-
моаробенникъ, който не е способенъ да насажда
наоколо си друго освенъ робски начала; че ед-
нѣжъ установено какво свобода нѣма тамъ, гдето
нѣма моралъ, — установява се тоже, че идеята за
свобода — какъвто силенъ наученъ развой да е до-
била тя — обитава въ интелекта, съставлява едно
просто гиздило за ума, и не се намира въ връзка
съ никакви морални понятия; че подобна идея за
свобода не влияе върху поведението на човѣка —
понеже само онѣзи идеи, които се превръщатъ отъ
сухи абстрактни понятия на благородни страсти и
мощни чувства тласкатъ човѣка къмъ действие и
подвигъ; че само така може да се обясни това стран-

но явление — гдето хора обладаващи висока научна култура, хора у които правевитѣ идеи и социалнитѣ доктрини достигагѣ до най-пълно процѣтвѣване, таягѣ въ душата си най-отвратителни робски влѣчения, най-подли ратайски пощръклѣвания.

* * *

Човѣкъ може не дотолкова доколкото знае, а дотолкова доколкото се простиратѣ нравственитѣ сили, които поставя въ услуга на знанието си. Това, защото идеята не въздействува върху нашето живѣяне, когато тя обитата само въ интелекта; за да упражни подобно въздействие — тя трѣба да се тури въ услуга на чувството, да се превърне въ страстно влѣчение.

Исто така човѣкъ бива свободенъ не дотолкова, доколкото знае какво нѣщо е свобода, а дотолкова доколкото се простиратѣ нравственитѣ сили, които поставя въ услуга на своята свобода. Това, защото идеята за свобода не въздействува върху нашия *modus vivendi* когато тя обитана само въ интелекта; за да упражни подобно въздействие — тя трѣба да се тури въ услуга на чувството, да се превърне въ страстно влѣчение.

А това значи, че човѣкъ бива свободенъ пропорционално съ своитѣ граждански добродѣтели — сиречь пропорционално съ чувствата на дългъ, солидарностъ, преданностъ и любовъ — които го въодушевяватъ и ржководятъ въ публичния животъ.

Друго нѣщо е свобода, и друго нѣщо е вънкашна свобода, дума Соловьевъ, като подразбира, че друго нѣщо е вънкашна свобода, вещественна свобода, и друго нѣщо е въгрешна свобода, сиречь духовна свобода. Човѣкъ може да обладава пълна вънкашна свобода, — получена въ подарѣкъ, напримеръ, като вънкашната свобода на българитѣ, и да

таи въ душата си най-грозни робски инстинкти. При мѣри можемъ да наброимъ съ стотини и хиляди въ нашето общество — кждето безбройни политикани не се подвоумиха, въ минута на партийни влѣнения и ежби, да хулягѣ отечеството си предъ чужденеца, да дириягѣ помощъ у най-заклетитѣ врази на българството, за да заграбятъ наново изгубенитѣ властически блага и прерогативи.

Да, заробенъ човѣкъ не значи човѣкъ комуто деспотъ нѣкакъвъ вързва ржцетѣ и ограничава волята и начинанията.

Човѣкъ може да е съ развързани ржце, да се движи волно и независимо — и да бжде рабъ. Казваме рабъ — а не робъ.

Робъ — това е физическиягѣ заробенникъ.

Рабъ — това е духовниятѣ заробенникъ, робуващиягѣ на пороцигѣ.

Рабъгѣ може да не бжде робъ: това обстоятелство обаче не го прави волень.

Истински свободенъ човѣкъ е онзи, който може всичко надъ себе си; рабъгѣ не може всичко надъ себе си — понеже е заробенникъ духовенъ, понеже слугува на своитѣ лоши страсти.

Неволничеството не изчезва съ освобождението отъ политическия гнетъ; има, наопаки, случаи когато вънкашната, чисто-веществената свобода усиля въгрешното, духовното робуване — като дава на развалата възможностъ да се развива безпрелятствено и безнаказано!

Така стана съ българитѣ.

Може да се докаже съ една математическа точностъ — сиречь съ статистически данни въ ржка, че отъ четридесетъ и шестъ години насамъ развратъгѣ въ България се е усилявалъ отъ година на година — че единствениягѣ прогресъ осъществень у насъ е прогресирването на рабската алчностъ

и хищностъ, на рабската вражда и мстителностъ, на рабското самолюбие и самопоклонство.
Да, робътъ изчезна, — рабътъ продължава свѣтъ да свѣтува.

Потисникътъ — като се отстрани отъ политическата арена — завеща своята духовна слугуостъ на потиснатия!

Сждбата гачели дума на робуващитѣ:

— Никакво вънкашно явление, никакво историческо събитие, колкото велико и славно да бжде то, не ще изправи това, което е криво у васъ!

Въ иерейския молитвословъ се намира единъ кондакъ¹, който свършва така:

— И несправленъ пребысть, рабъ и льстецъ! — (тропаръ и кондакъ, глаголемий отъ недѣли мѣгаря и фарисея, и во всю, светую четъредесятницу, до светыя пасхи).

— Истината ще ви освободи, дума Богочеловѣкътъ.

Коя истина?

Въ Евангелието се разправя на много мѣста за нея. Тази истина е любовта къмъ ближния, милосърдието, състраданието, взаимното грѣхопрощение и взаимномощта между човѣшки сжщества, които сж рожби на единъ и сжщъ небесенъ баща.

Тая истина проповѣдвалъ Исусъ на тѣлитѣ, — въ разпространяването на тая истина Той виждалъ суверененъ способъ за общочовѣшко възраждане.

Е добре, абсолютно сжщата истина прогласяватъ философията на историята и социологията.

И тѣзи науки думатъ:

— Когато обществото почувствува въ себе си една обща душа, когато всички заживятъ за едного и всѣки заживѣе за всички — тогава ще настѣли

¹ Кондакъ — гр. църковни хвалебни пѣснопѣния въ честь на нѣкой светецъ или празникъ.

психата на общочовѣшката правда, на общественя редъ и миръ.

Евангелие и наука сж, прочее, напълно съгласни: Въздигнете себе си до истината. Истината ще ви еманципира.

Евангелие и наука прогласяватъ, че всѣка форма грѣба да почнува отъ свѣститѣ.

Евангелие и наука прогласяватъ, че истинскиятъ прогресъ е моралниятъ прогресъ.

X.

Г. Драгиевъ и Г. Костурковъ — а преди тѣхъ Г. Мишевъ, Г. Кировъ и Г. Найчо Цановъ — често се провикватъ:

— Политика безъ моралъ е пакостна и челоуѣконенавистна игра съ думи. Искаме моралъ въ политиката!

Анг. Сомте отговаря така на подобно искане:

Op ne rend pas les gens vertueux en leur démontant scientifiquement la nécessité de la vertu, mais en changeant leurs âmes. — За да направимъ хората добродетелни не трѣба да доказваме съ научни доводи погрѣбата отъ добродетель, но трѣба да имъ дадеме нова душа.

Но да се обнови колективната душа на маситѣ е нѣщо, което иска гигантски трудове и вѣковни усилия.

Какво да се прави тогава?

Трѣба да погрѣчиме на всичкитѣ замисли и доможвания на недобродетелнитѣ хора — когато съ своитѣ замисли и доможвания тѣ искатъ да пакостятъ на ближния си.

Покойниятъ Roosevelt думаше:

— Отъ всичкитѣ отрови най-страшната е снисхождението къмъ злотворцитѣ. Злодейцитѣ сж хора прекалено лоши: и ние трѣба да бждемъ къмъ

тѣхъ прекалено строги. Само чрезъ строгость се из-
праватъ затвори. Свѣтъгъ ще се поправи само то-
газъ, когато добродетелнитѣ хора се въоръжатъ съ
онази енергия и онзи борчески духъ, които никога
не липсватъ у пакостницитѣ.

Читателгъ ще ни рече:

— За всичко това сж потрѣбни строги закони. А
вие казахте еднѣжъ, че обществото не се вкарва нѣ
нови пѣтица чрезъ нови закони!

Отговаряме:

Има два вида закони.

Първо, закони чрезъ които промѣняваме основ-
нитѣ начала на държавното устройство и на соци-
алния редъ.

Такива закони трѣба да дойдатъ подиръ про-
мѣната на публичната психика. Тѣ трѣба напълно
да съответствуватъ съ тая психична промѣна.

Второ, закони които уреждатъ материалнитѣ
редъ въ обществото, закони които опредѣлятъ дър-
жавната иерархия и дисциплина. Такива закони нѣма
що да чакатъ отъ манталитета на хората: тѣ имъ
налагатъ известни правила и преобразования — не-
зависими отъ тѣхнитѣ добри или лоши инстинкти.

Когато се констатира въ едно общество печални
тоя фактъ — че числото на разваленитѣ хора по-
стоянно се умножава — залавятъ се за работа мо-
ралистгъ и законодателгъ. Моралистгъ увещани,
законодателгъ обуздава. Моралистгъ напомня по-
велята на Бога и показва, че въ нея стои всѣка до-
бродетелна. Законодателгъ заплашва съ шибалото,
което държи въ ржката си; навремени той бива без-
милостенъ: взима нажежено желѣзо и го постави
върху язивгъ на обществото.

Монтескьо дума, че базисгъ на демокрацията
е добродетелгъта, но той не дума, че на недобродетел-
ни хора трѣба да дадеме такива наредби какни-
то даваме на добродетелни; той не дума, че законо-

дателитѣ трѣба да чакатъ последствията отъ про-
повѣдитѣ на моралиститѣ — или че трѣба да пред-
виждатъ въ законитѣ си тѣзи последствия.

Съвсемъ наопаки. Когато обществото гине въ мо-
рална безредница, въ кипеза на срамнитѣ страсти —
когато отъ минута на минута него може да сполети
най-грозна катастрофа — законодателгъ не трѣба
да обръща никакво внимание на това, що вършатъ
работницитѣ на духовното слѣво и на моралната ми-
сль. Той взима незабавно мѣрки — колкото е въз-
можно по-строги мѣрки, драконовски мѣрки — за
да отстрани опасността, която заплашва сждбинитѣ
на държавата и на народа.

— Защо драконовски мѣрки, ще ни попитатъ нѣ-
кои читатели; нимѣ законитѣ и наредбитѣ сж без-
действени — когато сж хуманни?

Ние говоримъ за общество току-що излѣзло отъ
робство, и което запада въ развала; ние говоримъ
за общество, което излиза изъ гнега на бича — и
подпада подъ ярема на порока; ние говоримъ за об-
щество, което е робувало дѣлги вѣкове на ино-
племененъ деспотъ и което, следъ провалата на тоя
деспотъ, почнува да гнети само себе си, замозаробва
се. А тѣй стана съ България.

Българската развала, такава каквато я виждаме
днесъ, е ужасяеща. Въ такава страна високочеловѣ-
колюбивитѣ наредби сж цѣлъ анахронизмъ.

Авгיאсови¹ обори искатъ огънь — а не лопатички.
Робгъгъ, — говориме пакъ не само за настоящия
робъ, но и за она който, макаръ еманципиранъ вече
отъ вещественото неволничество, запазилъ е въ ду-
шата си рабскитѣ инстинкти и влѣчения, — робгъгъ не

¹ Авгיאсови, собствено Авгиеви обори — обори на царъ
Авгий (гр. мит.) нечистени дѣлги години, та слва Херкулесъ ги
очистилъ; пренос. страшна бъркотия и нечистотия особено въ
държавни работи.

зачита прекалено-хуманитетът закони; той ги нарушава и погазва колчемъ може да направи това безнаказанно.

Той е навикналъ да мисли, че законътъ е изразъ на чужда воля — на волята на силнитъ — на волята на онѣзи, които употребяватъ своята сила противъ неговата немощъ. Въ закона той вижда произволно надмошие — сѣщо тѣй както въ държавната иерархия вижда организирано самозванство.

Тѣй че върховната радостъ и наслада на роба е да прояви своето презрение къмъ всѣко правило, да унизи всѣки редъ и всѣки законъ — когато, разбира се, може да върши това безбедствено.

XI.

Еднѣжъ като приемемъ формулата на Монтезкьо, че базисътъ на демокрацията е добродетелта — трѣба да заключимъ, че разваленитъ нрави сж несъмнѣтни съ демократически държавенъ строй — сиречъ че у разваленитъ хора демократизмътъ бива нѣщо несжщественно, безпредметно, едно повърхуносно лустро, единъ безсмисленъ изгледъ, една изкуствена вънкашность прикриваща пълно нищожество.

Такъвъ е демократизмътъ на руситъ, на гърцитъ, на турцитъ, на власитъ и на сърбитъ.

А преди всичко, такъвъ е демократизмътъ на българитъ.

Вънкашниятъ, изкуствениятъ демократизмъ бива винаги една гиздилка, една модна игра; той се проваля скоро, понеже гиздилкитъ и модитъ сж работи временни. Той изчезва безследно, както изчезватъ работи които сме възприели не отъ любовъ къмъ гѣхъ — а по капризъ, или по незнание, или по грубъ материаленъ интересъ. Капризътъ и интересътъ не таятъ въ себе си никакъвъ елементъ или базисъ за дълговѣковно сжществуване.

Прочее, за да не пропадне — демократизмътъ не трѣба да бжде само вънкашенъ, а още вжтрешенъ, сиречъ не трѣба да състои въ сухи и бездушни форми, а въ дълбоки инстинкти и непоколебими вѣрвания.

Когато насъ движи вѣрата въ едно начало, въ единъ институтъ, въ едно право — ние сме несжк-рушими въ житейскитъ борби, неуморими въ хода си по пътя на живота. На вѣрата нищо не омръзва. На крепката и безконечна вѣра — попрището е крепко и безконечно.

Наопаки гдето липсва духъ липсватъ живоносна мощъ и борческа сила, гдето липсватъ велико сърце и велика съвѣсть — липсва велика дееспособность и велико творчество.

Погледнете какъ запада православието.

Защо запада?

Защото е ржководено отъ хора тжли, бездарни, лишени отъ водителски качества, неодолеявани отъ никаква религиозна възгорженность и апостолска пламенность, некадърни да организиратъ никакво духовно наставничество, предадени на сухъ формализмъ и на безплодно обредолобие!

Така западатъ и демократическитъ институции въ северо-източнитъ и въ юго-източнитъ страни на Европа — въ сжщитъ онѣзи страни кждето тѣй жалостно крѣе и линѣе православието.

Духътъ е който дава животъ.

Духъ гдето липсва — животътъ е единъ мамливъ образъ на животъ, едно бѣгло видение, една емблема на безсмислие и неразумность.

Нека прочее обърнемъ гърбъ на изкуствения, на вънкашния демократизмъ.

Нека престанемъ да отгъждествяваме тѣзи две работи — основни демократически наредби и реална народна демократическа организация.

Между тѣзи две работи зѣе черна яма — когато е въпросъ за северо-източни и юго-източни европейски страни.

Най-вредоносната омая е омаята отъ небивалци, отъ въображаеми блага, отъ неосъществими проекти.

Такава е българската омая.

Такава е, повѣрно, омаята на онѣзи вѣчно разбунени младежки елементи у насъ — елементи които, нито преди петдесетъ години, нито днесъ, не смогнаха да разбератъ тая истина — че единствениятъ законенъ, разуменъ, работоспособенъ и народоспасителенъ революционеръ е Времето!

Основниятъ институции биватъ отзвукъ на публичната съвѣсть, но на настояща публична съвѣсть, на публична съвѣсть всячески проявена отъ народниятъ маси, а не на нѣкаква си бждна публична съвѣсть, крияща се въ сантименталнитъ ожидания на идеологитъ и въ мъгливитъ надежди на невъзмъжжалитъ трибуни.

Когато основнитъ институции изказватъ бждеца публична съвѣсть — тѣ сж една химера — защото тѣ представяватъ като нѣщо съществуващо това, което всжщностъ не съществува — тѣ сж изразъ на душа, мисль и вѣра, каквито обществото не може да схване и разбере, на които следователно то не може да оцени потребага, отъ които следователно то не може да очаква помощъ и избава, и не може да ги защита и почита.

Основнитъ институции трѣба да се промѣнятъ лека-полека успоредно съ промѣната на нравитъ; нравитъ сж една стълба по която стълба се качатъ и въздигатъ стълпка по стълпало законитъ: всѣко стълпало представлява единъ периодъ въ публични развой: ето — това е то культуренъ възходъ.

Тень бележи:

Que les institutions respectent les mœurs — et les mœurs respectent les institutions; ако институциитъ зачитатъ нравитъ — и нравитъ ще зачитатъ институциитъ.

Велика истина — отлавна формулирана отъ листъ, философи, — истина върху която почива днешната философия на Ав. Конта така и научната философия на Ренана, — но истина, уви, останала до днешенъ неизвестна на българскитъ политикани.

Въ България основнитъ институции прогласяватъ държавата за правова държава. Това е превъзходно. Но ще бжде превъзходно тоже, ако се знаеше добре, че правова държава не е оная кждето правата сж написани само на бѣла хартия — а оная кждето правата сж били предварително написани въ сърцата.

На това българскитъ елзгеромани отговарятъ: — Нашиятъ основни институции представляватъ единъ далеченъ идеалъ; но далеченъ или не, ние не можемъ безъ него.

Колкото думи толкова и заблуди.

Когато институциитъ представляватъ единъ далеченъ идеалъ — тѣ нѣматъ друга стойностъ освенъ оная на единъ символъ, на едно философско мнение, на единъ новъ социаленъ ехрегіментцш, на непризнато нѣкакво сredo.

А всжщностъ институциитъ сж тогава нѣщо реално когато тѣ съответствуватъ съ грубитъ, но сжщински потребби на народнитъ маси — когато тѣ отговарятъ на бруталнитъ, но неотложни и въпиещи интереси на държавата.

Институциитъ на единъ народъ сж неговото нравственно-духовно облѣкло.

А само онова облѣкло бива добро — (искаме прошка за баналността на тая фигура) — само онова облѣкло бива добро, което се прави по мѣрка.

Въ заключение, безъ превъзпитание и морална култура не сж достъпни и осъществими никакъвъ демократизмъ, никаква свобода.

Демократическата свобода не се усвоява, а се насажда лека-полека въ духоветъ, учи се. (*La liberté ne se prend pas, elle s'apprend, — Et. Lamy.*)
А за всъко учене е потребно време.

Когато речеме за нѣщо, че то е предметъ на учене, ние каваме че то не може да бжде плодъ на импровизирание.

Всѣко изучаване, всѣко практикуване, всѣко черкуване биватъ бавни, сложни, постепенни, крайно трудни.

Знанието е последенъ фазисъ и стадий на единъ мжчителенъ походъ.

Умението, опитността, вещината сж последна форма на едно дълго и горестно самоборство.

XII.

При изработването на Търновската Конституция българскиятъ народъ бѣ уподобенъ на ученикъ, комуто се предлага да мине, внезапно, безъ всѣка транзиция, отъ първи класъ въ осми класъ.

Казаха му:

— Ти си достатъчно подготовенъ, ти си годенъ, ти си наръбълъ, ти обладавашъ умението, което е нужно въ учението — и учението, което е нужно въ умението!

Неговото учение и неговото умение бѣха ламтежътъ и хитростята на неволника.

Отечество не съществуаше за него, понеже въ отечеството си той бѣше чужденецъ.

Власть нѣмаше за него, понеже той не намираще никжде закрила.

Той не върваше въ нищо, въ никого.

Той живѣяше за себе си — въ себе си.

Човѣшкиятъ животъ бѣше за него едно безмисленно приключение, свѣтътъ — една тъмна пусиня: въ това приключение, въ тая пусиня — той виджаше само едно благо достойно за неговитъ усилия и залѣгания: индивидуалното благо.

Той бѣше — той е винаги билъ — индивидуалистъ, но закоравѣлъ и заслѣпенъ индивидуалистъ, ултра-индивидуалистъ.

Като му дадоха пълненъ *Self-government*, срещъ като го наговориха да управлява държава — той наивно и искрено си рече:

— Държава? Какво може да бжде то, ако не цифликъ, мушия? И какъ да я управлявамъ другояче — освенъ като се ползувамъ отъ нея — като я налагамъ всичкитъ си воли, пожелания и прищѣвки?

Онѣзи, които еманципираха българина по такъвъ начинъ забравѣха, че всѣка реформа трѣба да почнува отъ съвѣститѣ.

Намѣсто да създадатъ нова съвѣстъ, която да роди новъ редъ — тѣ създадоха новъ редъ, който да роди нова съвѣстъ.

Тѣ не знаяха или забравѣха, че инстинктитѣ — колкото и да се промѣни тѣхната сръда и сфера — запазватъ своята сжщина: инстинкти се промѣнятъ изотвѣтре не изотвѣнъ — сиречь чрезъ промѣна въ вътрешния животъ, не чрезъ промѣна въ външния животъ.

Облѣчениятъ въ европейски клакъ и фракъ ориенталецъ ни най-малко не се превръща въ европеецъ; той може да обладава познания, да приказва сладководно, да говори вѣщо за редъ и управление, да разсжждава компетентно за прогресъ и преустройство: — въ душата си той е робъ. Неговитѣ идеи сж сухи идеи, прости украшения на ума, тѣ не влияятъ върху неговото поведение, тѣ не го водятъ по пѣтя на живота. Идеята господарува надъ човѣшкото сжщество — когато се превърне въ бла-

городна и чиста страсть, въ мощно и живоносно чувство. У ориенталеца нѣма подобна вжтрешна сила. Хубавата идея у него е като драгоценен камък на прѣстенъ: нѣщо, което се кудува и продава — и което нѣма нищо общо съ живота на сърцето!

Единъ френски академикъ пишеше преди малко време — (Le Matin, 26 Juin, 1924): „L'humanité s'observed et ne s'invente pas!“ Трѣба да наблюдаваме какво се върши въ човѣшкия родъ, а не да измисляме едно човѣчество, което не съществува.

Е добре, именно такава измислица е работата на Търновското учредително събрание. То не бѣ наблюдавало българщината, не си даваше отчетъ за какви хора кове държавенъ строй. То се тури на работа — не отъ името на хората такива каквито сж тѣ — а отъ името на най-добритѣ за цѣлъ човѣшки родъ политически теории и социални системи; то се тури на работа за нѣкаква си идеална България, която не съществуваше.

Въ зародиша на българскитѣ мъжи, неволи и злостини стои великата, трагичната грѣшка на тѣрновскитѣ законодатели.

XIII.

Говори се за славянитѣ, че това което най-много олетнява тѣхната психика — и осуетява всѣкакъвъ нормаленъ публиченъ развой между тѣхъ — е тѣхната вѣра въ абсолютнитѣ доктрини, тѣхното крайно встрастяване въ работи, кждето всѣка страсть е разрушителна, тѣхното неразбирание на условността и относителността върху които почива всѣко унапредване.

Това е особено вѣрно за българина, или поправо за българската интелигенция.

Тя е винаги мждроумствувала за потребитѣ на човѣшкия родъ — а никога не е смогвала да си даде отчетъ за потребитѣ на своето отечество.

Фанатизирани и надѣхани отъ едновременната руска задгранична литература, — отъ оная Степяковска литература, въ която всѣки изразъ и всѣко слово сж плѣсници на здравия разсждкъ, на научната действителность — нашитѣ интелигентни младежи говорятъ постоянно за неизмѣнитѣ и вѣчни аспирации на разумната човѣшка тварь, за общитѣ и еднакви права на цѣлото човѣчество.

Тѣ не могатъ да разбератъ, че неизмѣненъ човѣшки типъ, че човѣкъ взетъ като абстрактно творение, като творение еднообразно въ всички сфери и епохи — не съществува, а съществува многообразни — племенни и народности — типове, италианецъ, нѣмецъ, скандинавецъ, русинъ, турчинъ, гъркъ, и пр., които се отличаватъ съ противоположни расови свойства и психически влѣчения, защото сж се развивали при различни условия и обстоятелства. (Aug. Comte.)

А като нѣма еднотипно и психически навѣкжде идентично човѣшко същество, нѣма и навѣкжде еднообразни човѣшки права, нѣма неизмѣнни droits de l'homme, както ги зовагъ френскитѣ революционери, а има права на англичани, на френци, на шведи, на испанци, на гърци, и прочее, — сиречь права, които отражаватъ духовнитѣ течения посрѣдъ обществото и неговитѣ реални потребности. (J. St. Mill, цитиранъ отъ M. Block.)

Нека сега хвърлимъ единъ бързъ погледъ върху българското минало, нека видимъ какъ се е сложила българската психика — каква е тя — каква е осанала до сега — и какви уредби подobaватъ нея! Нека покажемъ каква колосална грѣшка вършатъ онѣзи искатели на общечовѣшка идентична уцрва — които отъждествяватъ балканска история съ западноевропейска история.

Българскитѣ народъ е робувалъ не петъ вѣка, како се говори въ училищни сръди, а повече отъ

хиляда години. Той е понесъл гнетъ множество и многообразенъ — владичеството на своитъ диви боляри, игото на върлитъ византийци, ярема на хицнитъ османлийци, хомота на коварнитъ фанариоти; и всичко това, повтаряме, въ продължение на повече отъ десетина столѣтия.

Какво донесоха на българството тѣзи потисничества?

Психика покварена. Неволническо духосложение. Като пишемъ това — ние чувствуваме болка въ сърцето си: тежко е, тжжно е да говориме горчиви думи на рода си. Но надъ всичко и преди всичко истината. Безъ върна диагноза нѣма лѣкъ за неджгавия. Само ако се вържжимъ съ куражъ и търпение, за да изслушаме неизопачени истини и да оцѣниме непреначени факти — ще можемъ да си дадемъ отчетъ каква нова ориентация, низъ бѣснитъ морски фъртуни, би опжтила нашия държавенъ корабъ къмъ спасително пристанище.

Прочее, който се занимава съ българско устройство, съ българско общо дѣло, съ българска политика — не трѣба ни една минута да забравя тази историческа грозотия: хилядогодишното неволничество на българитъ.

Дълбоко врѣзани въ душата на нашитъ сьнароници — се спотайватъ огрубѣлитъ чувства, загърнитъ инстинкти на хора, които сж били считани као стока човѣшка, които сж минавали за прахъ човѣши. Българитъ сж заразени отъ грознитъ пороци на погазенитъ, — на онѣзи погазени, които достигатъ да се примиряватъ съ своето погазване, да го псасятъ безъ съпротива, като виждатъ въ него джазателство, че на тоя свѣтъ нѣма и не може да ма редъ и управление.

— Българинтъ е на турчина тжпантъ, — джа една българска пословица.

Друга една дума:

— Мехмедъ, Ахмедъ, сѣ за захмедъ.

Друга една:

— Царска правда, бой, та брой!

Друга:

— Що съмъ кривъ? — Кривъ си че си живъ!

Друга:

— Гъркъ съ книга, турчинъ съ тояга, каратъ всѣкиго да се подлага!

Ако погисничеството докарваше само физически мжчила и бѣдствия — то не щѣше да бжде толкова страшно; но то породи морална поквара — то е изворъ на духовно гровило, и за това е толкова чевовѣкоубийствено и чевовѣконенавистно.

— *La tyrannie a cela de terrible* дума Гизо, *qu'elle transforme les opprimés en être moralement dégradés!* (Тиранството за това е ужасно, защото прави отъ угнетенитъ хора развалени хора).

И действително, провалятъ се — нравствено и духовно се сплуватъ онѣзи човѣшки сжщества, които достигатъ да върватъ, че нѣма управление на свѣта, че свѣтовниятъ строй е дѣло на безуменъ и пиянъ демонъ, че насието и лукавщината сж основа на социалнитъ уредби, че човѣкъ е за човѣка вѣлкъ, че въ житейскитъ борби надвива само онзи, който знае да задушавя въ сърцето си всѣко милосърдие и всѣко състрадание!

Морално разнебитенъ и помраченъ, неволниктъ се превръща въ единъ видъ анархистъ и всеогрицатель: родъ, отечество, общо дѣло, общи интереси, солидарностъ, наредби нѣма за него; неговата бачиция никога не е милѣяла за него — не милѣе и той за нея. Свой хора, близки хора нѣма за него; той никога не е вървалъ въ никого, той винаги се е страхувалъ отъ онѣзи, които го окржжаватъ — да го не издадатъ: той ги мрази — той страни отъ тѣхъ.

Държава, държавна иерархия, чиновначалие и чиновничеството — то сж работи безмисленно за него — басни нѣкакви и легенди: неговата дѣржава е неговото живѣлище, кждето той счита себе си за центъръ на вселената, кждето си е задалъ тая единствена задача, да се грижи само за своето лично благуване и доброденствие, — кждето е всецѣло предаденъ на една грижа: да внася и кжта сребро и злато — тѣзи всепобедни оржжия въ всички земни схватки и битки.

Всички сръдства сж добри когато хармониратъ съ неговия единственъ принципъ, самопоклонството, Бидейки частъ отъ едно тиранизирано племе — той е готовъ да се спружи съ своитѣ тирани, готовъ е да стане тѣхенъ агентъ — готовъ е да се превърне отъ обезправенъ въ гонителъ на всѣко право — ако въ подобно опозорение намира какъва да е смѣтка, както се изразява той.

Накратко, у роба нѣма моралъ; той е людомразецъ и егоистъ; той е индивидуалистъ, безпредѣлно, безпощадно, безжалостно индивидуалистъ.

И понеже психиката на роба — изкалъпена въ продължение на хиляда години, не може да се поправи въ единъ периодъ отъ нѣколко десетки години — това що говориме за настоящия робъ е вѣрно и за довчерашия робъ, за новоосвободения неволникъ. — „Нѣма по-голямъ тиранинъ отъ заробенникъ внезапно надаренъ съ свобода!“ — дума Auguste Comte.

Свободата — пълната свобода, всецѣлниятъ Self-government — се превръща, у новоосвободенитѣ роби, на елементаромания, на слободия.

А слободията поражда ново неволничество.

Слободия — неволия! дума една поговорка.

Тѣзи две думи — слободия, неволия, сж всичката нова история на българитѣ и всичката нова история на руситѣ.

Земля и „воля“¹, викаха едно време рускитѣ революционери.

Сега многома измежду тѣхъ — скиталици по цѣлия земенъ валикъ — сж достигнали да думатъ:

— Дадете ли на неволника, безпреходно, изведенъжъ, пълна „воля“, вие замѣстятъ у него безволие съ зловолие!

Керенски, който едно време бѣше врагъ на всѣка мудна еволюция — сега дума:

— Само възпитаната „воля“ е сжщинска „воля“; невъзпитаната воля е смѣсъ отъ прищѣвки, упоритость и разюзданость!

Тѣзи думи напомнятъ какъ старитѣ римляни охарактеризираха разюзданостъта. *Рiоsах libeг-tas*, думаха тѣ, бѣснѣяща свобода, върлуваща свобода!

Нека заключимъ:

Такъвъ бидейки довчерашиятъ заробенникъ, какъ бихме могли да го извадимъ изъ моралната яма, въ която той е затъналъ?

За да пресътворимъ духа му какъ трѣба да действуваме?

И кой е най-добриятъ *modus procedendi* — не само за превъзпитанието на доскорошнитѣ неволници — но и въобще за еманципирането на всѣкакъвъ родъ заробени?

Въ сръднитѣ вѣкове — когато нѣмало хартия — писачитѣ си служали съ стари пергаменти. Тѣ грижливо избѣрвали каквото имало написано по тѣхъ — и върху добититѣ по тоя начинъ бѣли страници наново пишали нови работи.

По тоя начинъ, нови християнски творения замѣствали — върху една и сжца кожа — стари ези-чески произведения. Подобни пергаменти, два пжти употребявани, се наричали палимпсестти. Думитѣ

¹ Воля, сир. свобода.

Между честнигъ и добросъвъстни хора — между онѣзи, които винаги сж готови да изпълнятъ това, което считатъ за своя длъжностъ — често се срещатъ такива, които вършатъ пакости когато изпълняватъ длъжността си.

Това е лесно обяснимо.
Длъжността на тѣзи хора не е тамъ където тѣ я диятъ. Тѣ се заблуждаватъ върху сжщността на своята длъжностъ.

Тѣ сж хора добродушни — но духомъ оскъдни. Всжщностъ, въпросътъ за длъжността е двойственъ въпросъ; въ него има:

Единъ въпросъ чисто мораленъ — необходимостта да вършимъ дълга си решително, енергично, неотложно, всецѣло;

И единъ въпросъ на ясно разбиране, на здравъ разсждъкъ, на живонсна логика — необходимостта да знаемъ въ що състои нашия дългъ.

Нека вземемъ за примѣръ Г. Драгиева, който постоянно говори за моралъ, сиречь за длъжностъ.

Разтжженъ отъ безконечното зрелище на българскитъ метежи, междусосѣдни, посѣгателства, кръвнини, патила и срамове Г. Драгиевъ нѣколко пжти е заявявалъ, че българскитъ народъ се отличава съ безпородно невежество и безпримѣрна просташина. Но едновременно Драгиевъ е твърдѣлъ — и продължава да твърди, че само едно цѣлокушно и всепопкътнато народовластие, едно всеобемно и всеоплъщаващо народовластие, би могло да излѣкува ранитъ на българина.

Като констатирава, че въ българската политика липсватъ етически начала, Г. Драгиевъ се провиква:
— Единственната добра политика е моралната политика!

Но той прибавя:

на Овидия, който разправѣлъ, че сладострастието е единственното времепрекарване на боговетъ — били замѣнявани съ думитъ на Иоанна Христостома, който доказвалъ, че милосърдието къмъ творенията на Бога е една отъ формитъ на любовта къмъ Бога!
Е добре, палимпсеститъ ни учатъ какъ би трѣбало да да постѣливаме съ роба, какъ би трѣбало да обновяваме психиката на роба.

Душата на роба е пергаментъ на който стоятъ написани всевъзможни предразсждѣци и суевѣрия, многобройни езически грубости и жестокости; всичко това трѣба да бжде лека-полека избърсано и отмахнато; само въ края на тоя трудъ ще дойде новото писане — или, така да речемъ, новото духовно страсие.

Не бждатъ ли изгладени робскитъ пороци въ духа на дочерашния неволникъ, — той продължава жалко да робува. Че е билъ случайно надаренъ съ свободни наредби — това не прѣчи ни най-малко на рагайскитъ му инстинкти да се проявяватъ всѣкога и навсѣкъде.

Всичкитъ безредици, безчестия и срамове, които българството преживѣ отъ четиридесетъ и шестъ години насамъ — иматъ само единъ смисълъ, заслужаватъ само единъ колнтаръ, — а именно: че свободата трѣба да обитаръ душитъ, не въ наредбитъ само!

Разумътъ и опитността ни думаха преди четиридесетъ и шестъ години: — турете градация въ всичко! Тѣсногръдото сектанство ни шепнеше: скжсайте насилствено съ всѣко минало!

Разумътъ и опитността ни думаха:

— Каквото и да правите, вие сте рожби на българщината!

Тѣсногръдото сектанство ни шепнѣше:

— Откажете се отъ всѣкакви традиции!

Ние послушахме сектанството.

— Морална политика ще ни дадат народнигъ, маси!

Г. Драгиевъ, който не вижда никъде моралъ — който настоячиво, велегласно, неуморно иска моралъ — не разбира, че народовластие не може да се насади у насъ, преди да се насади морална култура, преди да се превъзпитатъ духоветъ.

Умътъ на Г. Драгиевъ е обзетъ само отъ една мисълъ: че единствено хора надарени съ морални качества свѣтлѣятъ и благодушествуватъ.

Казвате му:

— Нѣмаме подобно общество!

Той отговаря:

— Ще го имаме, ако пожелаеме да го имаме!

Казвате му:

— Добритъ нрави не се импровизирватъ.

Той отговаря:

— Добритъ работи се налагатъ!

Драгиевци сж хора които, — изхождайки отъ този принципъ, че розага е добра всѣкога и навсѣкжде, — отиватъ на северния полюсъ да насаждатъ рози върху вѣчнитъ ледове!

Като говори за човѣшкитъ длѣжности, великанитъ на западноевропейската етическа мисълъ, Паскалъ, бележи:

Qui dit *devoir*, dit *sacrifice*, — кажемъ ли дългъ, казваме самопожертвование.

Съ други думи: дългътъ си върши онзи, който живѣе за ближния си, онзи който забравя своето лично щастие — и дири щастие въ щастиего на ближния си.

Когато е въпросъ за общи работи — дългътъ си върши онзи, който поставя общото благо надъ всѣко частно благо — онзи за когото отечествобието не е само преданность къмъ отечеството, а е още култъ къмъ отечеството, онзи, който не иска

тукъ на земята друга жизнерадостъ освенъ дългътъ, който му се пада отъ общото обрладване.

Безъ подобно понятие за дългъ никакво народовластие не е възможно.

Истинска демократическа съвѣсть (— казвамъ демократическа, понеже изразътъ народовластие не може да има друго значение освенъ демократия —) истинската демократическа съвѣсть е съвѣсть на хората достигнали до най-висока степенъ въ нравственото превъзпитание.

Montesquieu дава за базисъ на демократизма, добродетелта — (*la vertu est la base de la démocratie*; *Esprit des lois*) — понеже у истинскитъ демократи равенството налага солидарность, солидарностьта налага повсечасна взаимнопомощъ, а повсечасната взаимнопомощъ има за условие или изисква чисто сърце, блага душа, братска любовъ, състрадание, милосърдие, самоотречение.

Значи, безъ демократическа съвѣсть, безъ чиста и свѣтла гражданска съвѣсть като базисъ на демократизма, демократическитъ наредби сж невъзможни.

Ако бжде само вѣнкашенъ, демократизмътъ ще се провали, като нѣщо изкуственно. Той трѣба да бжде и вжтрешенъ.

Когато е въпросъ за уреждане живота на обществото, не трѣба да забравяме, че всѣка реформа трѣба да почнува отъ съвѣститъ.

Защо?

Защото истинскитъ прогресъ е моралнитъ прогресъ. Държавенъ редъ, социална хармония, любовъ между съграждани — това сж законитъ на публичния животъ. А тѣзи закони сж морални закони.

А пъкъ ако всѣка реформа трѣба да почнува отъ съвѣститъ — нѣма съмнение, че народовластие то е реформа, която не трѣба да дохожда на първи редъ.

На Драгиевци трѣба да се рече:

— Пригответе най-напредъ съвѣсти годни за народоластие!

Пригответе най-напредъ хора годни за велика и света длъжностъ, за длъжностъ разширена до геройство и възвишена до самопожертвование!

Народоластието има нужда отъ мъдростъ; но народоластието не поражда мъдростъ; наопаки, мъдростъта докарва народоластието.

Народоластието не поражда мъдростъ зато ва, защото то не е целъ на живота — а е сръдство за живѣне, сиречь орждие, сѣчиво; — а когато не знаемъ да си служимъ съ едно сѣчиво — то не само не ще ни ползува — но ще ни увреди.

Мъдростъта докарва народоластие за това защото тя ни научава какъ да си служимъ съ него, какъ да го употрѣбяваме като сѣчиво.

Понеже казахме, че народоластието не е целъ на живота — каква е неговата роля въ живота?

Некапомнимъ най-напредъ каква е целъта на живота. Тая целъ е духовното усвѣршенствование.

Човѣшкиятъ животъ е мисия. Всѣка разумна тваръ е пратена тукъ на земята да добротворствува, понеже доброто и любовъта къмъ доброто сж единственитѣ творчески принципи въ вселенната.

Човѣшкиятъ животъ е възходъ. Като върши добро отъ любовъ къмъ доброто, всѣка разумна тваръ превъзнася себе си до свѣтлитѣ висини кждето обитавана върховното Сщщество, източникъ на всички блага и свѣршенства.

Народоластието е едно отъ сръдствата за достигане целъта на живота.

Затуй го нарекохме сѣчиво.

Но всѣко сѣчиво не е за всѣкакви ржце.

Културносъ и малокултурносъ, и безкултурносъ, и опитносъ, и малоопитносъ, и неопитносъ, не сж еднакво годни за едни и сжди сръдства.

За плотворно употрѣбление на единъ инструментъ се изисква дългогодишно чиракуване, като се избѣгва всѣко отъждествяване на чирашкитѣ задължения съ прерогативитѣ на майстора.

Сжщото можемъ да речеме и за народоластието; и тамо се изисква дълго чиракуване, — и тамо трѣба да се избѣгва всѣко отъждествяване на чирашкитѣ задължения съ прерогативитѣ на майстора; съ други думи, народоластието трѣба да представлява единъ дълъгъ еволюционенъ периодъ — като се почне отъ дребни и ограничени права дадени на слабокултурнитѣ тѣли — и като се свърши съ най-широки права и привилегии, признати на висококултурнитѣ народни маси.

Нашата роля като граждани и членове отъ едно общество, нашитѣ житейски функции като разумни човѣшки сжщества — трѣба да съответствувагъ на нашитѣ духовни сили. Отъ насъ трѣба да се иска това, което можемъ да извършимъ. Намъ трѣба да се възложи послание, което да отговаря на нашия менталитетъ.

Когато вие подарявате на анадолския кюрдъ свободни наредби каквито обладаватъ парижани или лондончани — вие не само не вършите дѣло либерално, но действувате като врагъ на свободата.

Защо?

Защото ненавременно придобита пълна свобода — сиречь пълна свобода, която се дава на хора неспособни да я оценягъ, да си обяснягъ нейното културно значение, и да се ползувагъ разумно отъ нея — не само не бива истинска, реална свобода — но прѣчи на правилната еволюция на обществото, еволюция, която лека-полека би докарала либерални нрави и волни институции.

Градуирана еманципация е единствената сериозна еманципация.

Les institutions libres ne durent que par l'établissement progressif de la liberté, дума Fouillée — свободният институт добиват трайност само чрез постепенното установяване на свободата.

Драгиевци ще ни отговорят:

— Ако е вярно, че трябва да подкачим своето дъло като реформираме съвѣститѣ, не е ли тоже вярно, че подобенъ резултатъ можемъ да достигнемъ чрезъ реформирането на наредбитѣ?

Тукъ именно стои най-великото заблуждение на Драгиевци — и въобще на нововремската политиканствуваща младежъ.

Avant de changer la loi il faut changer les hommes, дума Контъ, — преди да промѣнимъ закона, трябва да промѣниме хората.

Законитѣ преуреждатъ външния животъ — но не засѣгатъ въжрещия.

Законитѣ установяватъ отношения между хората — но не преустрояватъ тѣхната психика.

Или — споредъ енергичното изражение на единъ руски мислителъ:

Законъ вѣра не твори; законъ формулира това, що е творено отъ вѣра.

Законитѣ сж констатация и изразъ на достигнато вече унапредване въ духоветѣ, а никакъ не повѣдане на обществото къмъ нови духовни хоризонти.

Всѣки общественикъ би трѣбало всѣка заранъ да прочита следнитѣ осемъ думици на Тена:

— Les moeurs s'élaborent et ne se décrètent pas! — (Нравитѣ еволюиратъ, но не могатъ да бждатъ предметъ на постановление.)

Безкултурнитѣ политикани разбиратъ обновата така:

Отъ новъ редъ къмъ нови хора.

Истинската обнова иска друга формулировка — съсемъ обратната:

Отъ нови хора къмъ новъ редъ.

Демократизмътъ — бидейки нѣщо злоуредно когато нѣма за базисъ добродетелта — върви отъ демократизиране на нравитѣ къмъ демократизиране на наредбитѣ, а никакъ не отъ демократизиране на наредбитѣ къмъ демократизиране на нравитѣ.

On ne transforme que ce qu'on répète, дума Ели Репап. (Трѣба да проникнемъ въ сърцето на нѣщата, за да реализираме въ тѣхъ цѣлостно преобразование).

Прочее, на този викъ на Драгиевци:

— Дайте ни пресъздадена България.

Ние отговаряме:

— Дайте ни българци съ пресъздадено духосложение, ще ви дадемъ пресъздадена България!

Ако творителитѣ на Търновската Конституция бѣха въ състояние да разбератъ истинността на тѣзи Ренанови думи, — l'émancipation complète sans l'éducation est une hérésie scientifique, пълната еманципация е научна ересь тамъ, гдето липса възпитание, — българскиятъ народъ нѣмаше да се провали въ тая яма отъ тегла, бедствия и злочестини, кждето го виждаме отъ нѣколко години насамъ.

Търновската Конституция! Тя бѣше една нова, бѣла копринена риза, чиста, свѣтлища като девственъ планински снѣгъ озаренъ отъ слънчеви лъчи.

Додоха тая риза — да я облѣче човѣкъ нечистъ, човѣкъ почернѣлъ отъ кирливина и мръсота, човѣкъ небаньосанъ отъ какъ е дошелъ на бѣлъ свѣтъ. Той я оцапа — превърка я на пачавра.

Нека ни бжде позволено да напомнимъ какъ българскитѣ гражданци тълкуваха, преди четиридесетъ и шестъ години, това велико събитие — гласуването на българската Magna Charta.

Ние ще цитираме думитѣ, които чувахме тогава — думи, които изваждатъ на яве безмърната неопредѣланост и първобитност на българския психизъмъ.

Единъ разсжждаваше:

— Гдето ще се рече, конституцията не прави разлика между хората. Всъщи мяза на всъкиго, и всички сж еднакви. Българинъ ли си — можешъ всичко! Каква хубава наредба!

Други:

— Всичко е за всички: това е то конституция!

Други:

— Всъкой ще може всичко. Право ли искашъ вземи си го!

Други:

— Голѣмъ, малкъ, нѣма, всицца ще управляваме България!

Други:

— Първи, втори, нѣма: всъкой ще се покорява на всъкиго!

Други:

— Всъкой ще получи дѣлъ отъ общата хазна!

Други:

— Всицца ще бждемъ голѣмци, и всицца ще бждемъ народъ. Всъки ще води, и всъки ще бжде воденъ. Конституция — то значи равенство!

Повтаряме — тѣзи фарсови изрази сж автентични — и бѣха изказвани по най-сериозенъ начинъ.

Българитѣ си въображаваха, че конституцията е modulus да се превърне общото дѣло на обща добивка — отъ която обща добивка всъки ще получи дѣлъ.

А въ интеллигентни сфери — (не забравяйте, драги читатели, какъвъ смисълъ добива думата интеллигенция) — въ интеллигентни сфери, ето какви размишления се правѣха:

— Е, дойде най-после редъ и за мене да стана голѣмецъ!

Четиридесетъ и шестъ години се измениаха откакъ принципътъ на равенството бѣ осветенъ отъ нашиятъ основни наредби.

Но българската интеллигенция не смогна до днешенъ да разумѣе, че равенството състон въ законъ, която законътъ дава на всъки гражданинъ да развива и оползотворява своитѣ духовни способности — а никакъ не въ раздаването на всъкиго и на всички еднакви постове, функции, мисли и прерогативи.

Равенство у насъ значи признаване у всички еднакъвъ капацитетъ.

За каквато работа е годенъ Боянъ — за такваъ работа е годенъ и Божанъ: ето цѣлата теория на българското равенство.

Политиката у насъ е поминкъкъ — а никакъ не една цѣлостъ отъ познания, дарби, умение, опитностъ и чловѣковедение.

Бивши турски роби — българитѣ сж възприели отъ своитѣ стари господари такава понятие за общото дѣло:

— Общото дѣло не е на никого, и никой не трѣба да го щади; то е на всъкого, и всъкой има право да го овладѣе.

А щомъ е тѣй — щомъ политиката е поминкъкъ и общото дѣло плячка — нѣма съмнение, че никаква строга иерархия въ функциитѣ, никаква дисциплина въ управлението не сж възможни.

При всъка промѣна на върховни властници и управници — се развиватъ едни и сжци трагично-комически сцени.

При новитѣ министри се вестяватъ рояци ревнителни на облаги и желатели на възмездия.

— Какво искашъ, пита министрътъ.

Отговоръ:

— Служба, Господине министре!

Въпросъ:

— Та що си ти, и кой си?

Отговоръ :

— Вашъ човѣкъ, Господине министре !

Въпросъ :

— Наши хора ние имаме много . . . не е възможно да се даде всекому служба . . .

Отговоръ :

— Господине министре, билъ съмъ се за вашата партия !

Предъ тоя аргументъ министрътъ онѣмѣва. Исканата служба бива дадена. Чинопочитание, иерархия държавна, дисциплина, работоспособность биватъ по-жертвувани за партийната самоохрана.

Отидохме едно време въ дома на единъ министъръ. Дворътъ му бѣше препълненъ съ всекакви хищници и бахоттражи — съ службогонци, както ги наричаше Иванъ Вазовъ.

Рекохме на министра :

— Защо не натириете тая пашлачь ?

Министрътъ се усмихна.

— Да ги натирия ли ? отвърна той . . . Ами кой ще ми прави избори ?

Тѣзи министерски думи : ами кой ще ми прави избори ? — освѣгляватъ съ една грозна и страшна свѣтлость тъмнитѣ страници на новобългарската история.

Каго ни описватъ българската развала, тѣ ни обясняватъ бързината на българската провала.

Въ България се подвизаватъ грамадно количество улични политикани — сиречь искатели на политическа плячка.

И понеже българската държавна хазна не може да ги изхрани, его що става :

Рицаритѣ на уличната политика се превръщатъ въ витези на камата и револвера.

И България днесъ минава за класическа страна на политическитѣ престѣпления.

Нека се повърнемъ на Драгиевци.

Тѣ блѣнуватъ за нова България. Но въ тия нови България тѣ не виждатъ освенъ новъ вънкашенъ животъ. Тѣ не разбиратъ, че за нова България сж потребни преди всичко нови българии, — сиречь, че новъ вънкашенъ животъ е невъзможенъ безъ новъ вътрешенъ животъ.

Тѣ се гнусятъ отъ катадневнитѣ политически послѣствия, които позорятъ публичния животъ на българитѣ — и чернятъ тѣхната история.

Но тѣ не виждатъ задъ последицитѣ първопричината. Тѣ сончатъ съ прѣстъ на факти; задъ фактитѣ, тѣ не дирятъ генеративното начало на злото. Тѣ постъжватъ каго лошитѣ лѣкари — които лѣкуватъ симптомитѣ на болката — безъ да знаятъ кжде е нейния зародишъ.

Каго говори за Маратовци и за Якобинцитѣ единъ френски историкъ дума :

— *Ce qu'il y avait d'absurde dans leur doctrine exphique se qu'il y avait d'atroce dans leurs actions !* Неленицитѣ въ тѣхното учение обясняватъ свирепоститѣ въ тѣхнитѣ дѣла ! — (*Duran, cité par Block, Encyclopedie politique.*)

Такова е обяснението, което може да се даде на онази ежеседмична кръвнина, която отъ много време насамъ уподобява софийскитѣ улици на гладиаторски арени¹.

Въ началото на българската развала стои софистичната идеология.

Всеки народъ се води отъ своята интелигенция.

Духовно помрачената българска интелигенция разврати народнитѣ маси.

¹ Писано презъ м. юний 1924. (Б. А.)

По-рано психиката на българския народъ бѣше олетнена отъ рабски пороци.

Къмъ рабскитѣ пороци се прибави и политическата поквара.

Тая поквара бие въ очи въ време на законодателни избори. Тълпитѣ избиратъ за свои представители въ парламента признати злодейци.

Казвате на селянитѣ:

— Човѣкътъ комуто повѣрватъ сждбинитѣ на държавата е единъ голѣмъ пакостникъ!

Казвате това — и го доказвате. Посочвате даже на една сждебна присѣда.

Селянитѣ ви отговарятъ:

— Това може да е вѣрно. Но тоя човѣкъ е нашъ човѣкъ, ние си го обичаме и нещеме другито! —

Казвате на селянитѣ:

— Искате ваши хора. Добре. Ето, Драгиевъ е вашъ човѣкъ. Стамболийски е тоже вашъ човѣкъ. И двамата сж еднакво заблудени. Но Драгиевъ е честенъ човѣкъ, а Стамболийски е влѣхва, предлюбодей и кръволокъ. Изберете Драгиева!

Селянитѣ ви отговарятъ:

— Не! Драгиевъ може да бжде добъръ човѣкъ, но Стамболийски показва по-голѣмо приятелство къмъ насъ!

Възразявате:

— Тукъ не е въпросъ за приятелство, а за честъ и достоинство!

Отговарятъ ви:

— Честенъ и достоенъ е онзи, който е нашъ приятель!

Отваряте дума за Райка Даскалова.

Казвате на селянитѣ:

— Този човѣкъ е единъ великъ престжпникъ. Той е водилъ борба противъ своето отечество! Не го избирайте! Изгонете го отъ вашата партия!

Отговарятъ ви:

— Нашето отечество е наше село. Партия наша сж онѣзи, които ни закрилятъ. Даскаловъ ни закриля: той е за насъ най-добриятъ човѣкъ на свѣта! Възразявате:

— Партия водена отъ предатели е предателска партия!

Отговарятъ ви:

— Който не помага намъ, който не се грижи за насъ, той само е предателъ!

Каго последенъ аргументъ прибавяте:

— Райко Даскаловъ и Стамболийски ви помагатъ, да! Но тѣ ви помагатъ, за да ги крепите, за да одобрявате тѣхнитѣ престжпни дѣла!

Отговарятъ ви:

— Който ни помага, помагаме му и ние: тѣй върви този свѣтъ!

... Драгиевци ще ни кажатъ:

— Демократизмътъ ще излѣкува тѣзи рани!

Демократизмътъ?

Та нали туй ви описвамъ: какви сж демократическитѣ понятия на народнитѣ маси!

Каго ви говоря за омагьосанитѣ отъ Стамболийски тѣли — нали поставямъ предъ очитѣ ви картини отъ българското народовластие?

Демократизмътъ нѣма да излѣкува нашитѣ рани, по тая проста причина, че българскиятъ демократизъмъ е псевдодемократизъмъ — по тая проста причина, че истински демократически наредби сж невъзможни при анти-демократически манталитетъ.

Разговорете се съ единъ руски емигрантъ, привърженникъ на конституционния монархизъмъ — и го запитайте:

— Ще се избави ли скоро Русия отъ хаосъ и безредина?

— Не! ще ви отговори той...

— Защо?

— Потому что народъ грязь¹!

Разговорете се и съ единъ руски революционеръ — какъ измежду онѣзи, които бѣгатъ отъ болшевишкя пандемонизмъ — и задайте му сѣщото питане.

И отъ него ще чуйте сѣщия отговоръ:

— Нѣтъ, — питате още:

— Всичко у васъ не почива ли на подкрепата, която даватъ народнитѣ маси?

Отговаря ви се: — „Да, всичко се върши съ подкрепата на тълпитѣ у насъ, но тая подкрепа се дава заранъ на Исуса Христа, вечеръ на Юда Искариотски, днесъ на Архангела Михаила, утре на Луцифера, Азмодея и Велзевула. Рускиятъ народъ е единъ гигантъ, единъ титанъ; той може да носи на гърба си цѣла Европа; но той е слѣлъ и не вижда где ходи!“

Каквато подкрепа дава рускиятъ народъ на своитѣ властици — такава подкрепа дава и българскиятъ народъ на своитѣ водачи.

Алчещитѣ за народовластие Драгиевци и за демократизмъ, несъвършеноститѣ политикани, сж жертви на единъ своеобразенъ натискъ, на една чудновата омая — натискътъ на формулитѣ, омаята на думитѣ. Тѣ иматъ две вѣри, една мѣнника и една безпредѣлна: мѣнниката вѣра е вѣрата въ логиката, безпредѣлната вѣра е вѣрата въ идеологията.

„Небесното слънце е сѣнката на онова земно слънце, което се зове демокрация!“ — За този начинъ отъ слова — тѣ би дали всичкитѣ творения на историята и всичкитѣ поучения на социологията — принесли би въ жертва наука и гений.

За да защити искренностита на своитѣ демократически убеждения, единъ наивенъ младежъ бѣ казалъ — не помниме кога:

¹ Защото народътъ е камъ!

— Какъ не ще бжда демократъ, като наричамъ себе си демократъ!

Подложена на строгъ анализъ и съкратена въ нѣколко думи таквази е аргументацията на стогини „интелигентни“ българи.

Названията на партиитѣ у насъ не сж нищо друго освенъ термини извлѣчени отъ речника и усвоени „по правото на първо завладяване“.

Впрочемъ има едно название за което всички наши партии се лакомятъ — и се надварятъ, коя по-рано да го заграби — названието демократи.

Въ нашитѣ обиколки изъ България ние сме задали стогини пжти на прости хораща следното питане: — Какво нѣщо е демократъ?

Отговоритѣ, които сме получавали могатъ да се съкратятъ така:

— Демократъ е онзи човѣкъ, който може да върши всичко каквото желае безъ да смѣе никой да му прѣчи...

При тѣзи отрицателни качества на българина, абсолютно лишень отъ всѣкакво политическо възпитание и неспособенъ за никаква дисциплина — народовластиего у насъ не е пълна властъ на народа — а пълна властъ надъ народа.

Знаяйки, че българскиятъ гражданинъ не е въ състояние да даде съзнателна подкрепа на една властъ — всички български правителства, отъ четиридесетъ и шестъ години насамъ, сж търсѣли помощъ извънъ народнитѣ маси.

Такава помощъ — въ епохата на Фердинандовицината — правителствата сж искали:

Отъ владѣтеля;

Отъ чужди държави (Австрия, Русия и пр.)

Отъ банки и банкери (облагодетелствувани отъ партии, или очакващи да бждатъ облагодетелствувани отъ партии!)

Отъ предприемачи (облагодетелствувани отъ партия или очакващи да бждатъ облагодетелствувани отъ партия);

Отъ полиция;

Отъ войска;

Отъ чиновници;

Отъ революционери, терористи и съзаклягници;
Отъ учаци се младежи, примамвани и привлечани въ партийнитъ клубове — и подскоросвани тамо да политиканствуватъ.

И его какъ — на претенциитъ на българитъ да се управляватъ демократически — историята отговаря:

Какъвъ смисълъ може да има демократизмътъ, когато фактитъ не сж и не могатъ да бждатъ на висотата на правата?

Какъвъ смисълъ може да има демократизмътъ при липсата на просвѣтена буржоазна класа, способна да го подкрепи?

Едно управление ще бжде демократично и безъ да носи тая титла, когато има съчувствието и поддръжката на народнитъ маси; при подобни условия, управлението не може да не бжде демократично — защото то не може да пожелае да бжде изтъръгнато отъ оная почва, отъ която черпи сили да вирѣе.

Наопаки, едно управление ще бжде антидемократично, дори когато нарича себе си демократия, ако то е лишено отъ всѣко съдействие на народнитъ маси — понеже тогава то ще дири помощъ въ въннородни сфери, и следователно въ противодемократически принципи.

България си е създала, навсѣкжде изъ Европа срамна известность поради грозното изопачение на своя конституционализъмъ и парламентаризъмъ.

Навсѣкжде е знайно вече, че въ нашата страна консултирането на избирателното тѣло не става за да узнаятъ върховнитъ властници каква е волята на

народа — а наопаки, за да узнаятъ тѣлитъ какво е желанието на върховнитъ властници.

Европейски вестници и списания цитиратъ България като страна кждего редътъ се твори съ элементитъ на безредицата.

Марсилското списание *Le Soleil* писа преди нѣколко време:

— Чувствувайки себе си негодни за демократизъмъ, българитъ се задоволяватъ съ карикатурата на демократизма.

Брюкселската *Humanité Nouvelle* писа:

— Българитъ упражняватъ, по единъ своеобразенъ конституционенъ модусъ, насилията и произволитъ, които сж тѣргѣли при неконституционнитъ османлийски управления.

Нашитъ чиракувачи въ политиката младежи иматъ обичай да изказватъ силни протести и да формулиратъ люти присжди противъ изопачения български конституционализъмъ.

Ние не протестираме. Въ политиката протеститъ не служатъ за нищо.

Ние обясняваме.

Хладно, спокойно, невъзмутимо — подобно на хирургъ, който пиша прогнила човѣшка тѣлесностъ — ние посочваме българскитъ язви — и казваме: — это болното мѣсто.

Противъ нѣщата не трѣба да се злиме, — защото като се злиме нѣма да имъ накривиме.

Но да ги описваме е полезно. Премахването на злото почнува отъ описването на злото.

Така че — намѣсто протестъ — ние ще речемъ:

Станалото не е могло да не стане, защото е станало възъ основа на законитъ на историята, възъ основа на законитъ на живота.

Какво става когато обущаме обуца, които не сж правени за нашитъ нозе, тѣсни обуеки? Или изкри-

вяваме обувките, или осакатяваме нозетъ си, или и дзетъ — увреждаме, и обувките, и нозетъ си.

Така стана и съ българската конституция.

На българитъ бѣ дадена конституция, която не отговаря на тѣхната психика — дадоха имъ се наредби заимствувани отъ срѣди нѣмаци нищо общо съ природата на българството.

Какво последва?

Отъ една страна българитъ изопачиха сжщината на своитъ западноевропейски наредби.

Отъ друга страна западноевропейскитъ наредби изопачиха духа на българитъ.

Ако на българитъ бѣха се дали институции хармонизирани съ тѣхната тѣрса, тѣзи институции, развивани лека-полека — успоредно съ духовния развой на тѣлитъ — щѣха да дадатъ най-щастливи резултати, такива каквито се предвиждатъ отъ законитъ на мудния прогресъ.

А сега какво стана?

Поради чуждоземски наредби, които имъ се напращаха — българитъ замедлиха своето политическо възпитание и своето държавно благоустройство за цѣли столѣтия.

Българскитъ демократизъмъ се провали позорно, защото бѣше вънкашенъ, а не вътрешенъ, защото бѣше нѣщо безпочвено, безвременно, изкуствено.

И ето защо — като се опълчаваме въ настоящето си съчинение противъ елементаранията, ние действуваме така не като елѣтерфобъ, а като защитникъ на най-свещенитъ интереси на истинската свобода — като защитникъ на постепенно развиваната свобода — като защитникъ на онази свобода, която само чрезъ мудро еволюиръ може да пустне дълбоки корени въ народната душа.

Casimir Perier питаше, въ първата половина на 19-ия вѣкъ, френцитъ: — какво бихте избрали отъ

тѣзи две нѣща: мудното и здравето, отъ една страна, бързото и гнилото, отъ друга страна?

Такова питане трѣбаше да се отпрати къмъ Търновското Учредително Събрание преди четиридесетъ и шестъ години.

Но нѣмаше тамъ единъ български Гамбета — който да поставя, като основа на своята политика, следния принципъ: la podagation est la raison politique — политическото благоразумие стои въ умфренността!

Търновскитъ учредители върваха наопаки, че политическото благоразумие стои въ пълното народо-державіе и народоуправленіе, както се изражаватъ Керенски и съдружие, сиречь знаменосителитъ на философския абсолютизмъ въ политиката. Тѣ си мислѣха:

— Конституцията, която изработихме е изразъ на върховна правда. Тая правда иде изотгоре, тоестъ отъ законодателя! Но тя ще насади свѣтлостъ долу! Горе правда — то значи долу напредъкъ!

Колкото думи — толкова заблуждения.

Правда никога не дохожда изотгоре — когато долу липсва свѣтлина!

Властта, която човѣшки сжщества упражняватъ надъ човѣшки сжщества има нужда отъ повсечасенъ контролъ на просвѣтено обществено мнение. Безъ подобенъ контролъ властта опиянчва и развращава властника — и той върши произволи и посегателства. Социологътъ Bouglé дума: — „Властта е сама по себе си развратителна мощъ — освенъ тамъ, гдето предъ нея стои публика обладаваща висока просвѣта; безъ подобна публика всѣка власт се преобрѣща на олигархия, а всѣка олигархия се крепи чрезъ на силіе“. — Когато прочее едно учредително събрание изработва основни наредби за единъ безкултуренъ или малокултуренъ народъ — то трѣба да предвиди, че ще се появятъ рой политически авантюристи, които

ще подкачат да експлоатиратъ духовната слѣбота на тълпѣтъ — и трѣба чрезъ редъ установления, цензъ избирателенъ, сенатъ несмѣняемъ и пр., да направи невъзможна подобна експлоатация.

Търновското учредително събрание трѣбаше да предвиди, че на българската политическа сцена ще се явятъ единъ Петковъ, единъ Мита Ризовъ, единъ Райко Даскаловъ, единъ Стамболийски — и стотини други, които ще си думатъ:

— Този народъ е неизгълчимо слѣтъ; ние сме съ по едно око; значи ние сме тука главатарѣ и вождове; прочее, ние ще сгазимъ и загрижме всички оѣзи, които оспорватъ законността на нашето вождество и първенство!

Ако правдата не дохожда изотгоре, когато долу липсва свѣтлина, логично ще бжде да речеме, че щомъ проникне просвѣта между тълпѣтъ — властта се вижда заставена да защита публичната свѣсть и воля.

Прочее — искате ли мждро и свѣстно управление, сгѣез une science, сгѣез une âme au peuple! (A. Comte.) — създайте свѣсть и душа у народа

Идете между тълпѣтъ и апостолствувайте — и апостолствувайте дълги десетилѣтия наредъ — и премахнете отъ българщината всички онѣзи духовни петна, които я уподобяватъ на татарщина.

Пресъздадениятъ отъ апостолигъ народъ ще пресъздаде своето управление.

Политическигъ прогресъ върви отдолу нагоре — понеже политически прогресъ не е нищо друго освенъ просвѣтенъ общественъ духъ превърнатъ въ правовъ общественъ редъ.

Изработената въ Търново конституция бѣше прогресъ, отгоре надолу, прогресъ чрезъ априорни учения, прогресъ чрезъ ненавременни законоположения, прогресъ изкуственъ, безпочвенъ.

* * *

Сe livre est le fruit de 40 ans d'études, de méditations, d'observation et d'expérience.

Il ne contient pas une phrase, une page qui ne soit conforme aux enseignements que nous donne la philosophie de l'histoire, la sociologie et la psychologie des foules.

L'auteur parle au nom de la science.

La science est neutre en politique; l'auteur n'appartient à aucun parti.

Il croit que l'ère des partis est close — seuls les groupes sont possibles désormais — groupes dont les membres seront assimilés plutôt par affinité de tempérament que par identité d'opinions.

Les partis ne sont plus possibles parce qu'ils exigent la réunion de ces trois conditions (réunion irréalisable): identité d'opinions, identité d'intérêts, identité de tempéraments.

L'auteur serait en désespoir s'il est taxé de retrograde.

1924.

АЗБУЧНИКЪ НА СОБСТВЕНИТЪ ИМЕНА

- Александръ II (1818—1881), руски царь-реформаторъ, 33.
 Александръ Невски (1220—1263) руски националенъ герой провъзгласенъ за светецъ, 111.
 Анаксагоръ (*Ἀναξαγόρας*, V в. пр. Хр.), гръцки философъ, 156.
 Антимъ I (1816—1888), първи български екзархъ, 118.
 Баконъ, вж. Бейкънъ
 Бакунинъ, Михаилъ (1814—1876), руски революционеръ-анархистъ, 141.
 Балабановъ, Марко (1837—1921), български политически деецъ и книжовникъ, 118.
 Барантъ, Амаблъ-Гюйомъ (*baron de Barante*, 1782—1866), френски политикъ и историкъ, 89, 102.
 Барни, Жулъ (*Barni*, 1818—1878), френски философъ и политикъ, 78.
 Бейкънъ, Франсисъ (*Bacon*, 1561—1626), знаменитъ английски философъ и държавникъ, 113.
 Биконсфилдъ-Дизраели, Бениаминъ (1804—1881, *Beaconsfield*), английски държавникъ и писателъ, 120.
 Бланъ, Луи (*Blanc*, 1811—1882), френски публицистъ, историкъ и политикъ, 28, 98.
 Блокъ, Морисъ (*Block*, 1816—1901), френски економистъ, 52, 59, 131, 154, 156, 183.
 Боклъ, Хенри (*Buckle*, 1821—1862), английски историкъ, 88.

- Борисъ I (IX вѣкъ), бележитъ български царь, 38, 111, 112.
 Босюе, Жанъ (*Bossuet*, 1627—1704), френски ораторъ, епископъ, 73.
 Брюнетьеръ, Фердинандъ (*Brunetière*, 1849—1906), френски професоръ и критикъ, 55.
 Вазовъ, Иванъ (1850—1921), най-великъ български поетъ, 198.
 Вълковичъ, Георги Д-ръ (1833—1892), български политикъ и дипломатъ, 118.
 Гамбета, Леонъ (*Gambetta*, 1838—1882), френски политически мжжъ, 52, 84, 85, 137, 154, 155, 207.
 Георги I (1845—1913), гръцки краль, 125.
 Гизо, Франсоа (*Gizot*, 1787—1874) френски историкъ и държавникъ, 89, 185.
 Грековъ, Димитъръ (1847—1901), български държавникъ, 118.
 Гюзелавъ, Иванъ (1844—1916), български държавникъ и ученъ, 118.
 Дизраели, вж. Биконсфилдъ
 Драгиевъ, Димитъръ (1875), български политически мжжъ, 105, 106, 161, 173, 189, 190, 200.
 Дювержие дьо Оранъ, Жанъ (*Duvergier de Nananne*, 1771—1831), френски политикъ, 149.
 Дюрюи, Викторъ (*Duroy*, 1811—1894), френски историкъ, 89.
 Еврипидъ (*Εὐριπίδης*, V в. пр. Хр.), гръцки драматургъ, 145.
 Есхилъ (*Ἀισχύλος*, VI в. пр. Хр.), гръцки драматургъ, 145.
 Икономовъ, Годоръ (1835—1892), български общественикъ и писателъ, 118.
 Иоанъ Хрисостомъ, Свети (347—407), църковенъ отецъ, цариградски патриархъ, 188.
 Каравеловъ, Петко (1843—1903), български държавникъ, 118.

- Карлайлъ, Томасъ (Carlyle, 1795—1881), английски историкъ и критикъ, 55, 136.
- Каро, Елмъ (Caro, 1826—1887), френски философъ и моралистъ, 104.
- Керенски, Алексей (1881), руски политически мжжъ, 187, 207.
- Кине, Едгаръ (Quinet, 1803—1875), френски философъ, поетъ, историкъ и политикъ, 89.
- Климентъ Търновски (Василь Друмевъ, мирско име, 1838—1901), духовникъ, обществень деецъ и писателъ, 118.
- Контъ, Огюстъ (Comte, 1798—1857), френски философъ и математикъ, 25, 33, 48, 55, 71, 88, 95, 129, 138, 147, 173, 179, 183, 186, 194, 208.
- Костурковъ, Стоянь (1876), български политически мжжъ, 173.
- Кромвелъ, Оливеръ (Cromwell, 1599—1658), английски държавень мжжъ, 137.
- Кропоткинъ, Петъръ (1842—1921), руски революционеръ, теоритикъ на анархизма, 140 и сл.
- Куланжъ, Филипъ дьо (marquis de Coulanges, 1633—1716), френски мемоаристъ, 89.
- Кънчевъ, Василь (1862—1902), български общественикъ и книжовникъ, 79, 118.
- Лами, Етиенъ (Lamy, 1845—1919), френски политически мжжъ и писателъ, 42, 180.
- Ленинъ, Владимиръ (1870—1924), руски болшевишки водителъ, 130 и сл.
- Литре, Максимилианъ (Littre, 1801—1881), френски философъ и филологъ, 55.
- Луи-Бонапартъ (Bonaparte, 1778—1846), Наполеоновъ братъ, краль на Холандия, 124.
- Льобонъ, Гюставъ (Le Vol, 1841—1931), френски социологъ, 59.
- Льороа-Болио, Анатолъ (Leroy Beaulieu, 1842—1912), френски политически писателъ, 156.
- Маколей, Томасъ (Macaulay, 1800—1859), английски историкъ и критикъ, 55.
- Мабли, Габриелъ (Mably, 1709—1785), френски философъ и историкъ, 43.
- Манъ, Хорасъ (Mann, 1796—1853), американски писателъ и политически деецъ, 31, 100, 138.
- Мартенъ, Анри (Martin, 1810—1883), френски историкъ и политически мжжъ, 29, 30, 98.
- Милюковъ, Павелъ Н. (1859), руски историкъ и държавникъ, 134, 135.
- Милъ, Джонъ Стюартъ (Mill, 1806—1873), английски философъ и економистъ, 55, 131, 132, 183.
- Минье, Франсоа (Mignet, 1796—1884), френски историкъ, 89, 102.
- Мишевъ, Димитъръ (1854—1932), български книжовникъ, 173.
- Мишиелъ, Алфредъ (Michiels, 1813—1892), френски писателъ, 56.
- Мишле, Жулъ (Michelet, 1798—1874), френски историкъ, 89.
- Монтенъ, Мишелъ дьо (Montaigne, 1533—1592), бележитъ френски мислителъ и моралистъ, 158.
- Монтескьо, Шарль (Montesquieu, 1689—1755), френски публицистъ и ученъ, 138, 174, 176, 191.
- Мусолини, Бенито (Mussolini, 1883), италиански държавникъ, 49, 50, 65, 66, 73, 74, 123, 124.
- Начовичъ, Григоръ (1845—1920), български общественикъ и политикъ, 118.
- Ницше, Фридрихъ (Nietzsche, 1844—1900), немски философъ и писателъ, 83.
- Овидий, Публий Назонъ (Ovidius, 43 пр. Хр.—18 сл. Хр.), римски поетъ, 188.
- Палмерстонъ, Хенри (Palmerston, 1784—1865) английски държавникъ, 31.
- Паскалъ, Блезъ (Pascal, 1623—1662), знаменитъ френски философъ и математикъ, 149, 190.

- Перие, Казимиръ (Périer, 1777—1832), френски държавникъ, 63, 159, 206.
- Питагоръ (Πυθαγόρας, VI в. пр. Хр.), древно-гръцки философъ и законодагелъ, 156.
- Поливий (Πολύβιος, III в. пр. Хр.), древно-гръцки историографъ, 64, 151.
- Примо ди Ривера, Мигуелъ (Primo di Rivera, 1870—1930), исп. генералъ и държавенъ мжжъ, 123, 124.
- Ренанъ, Ернесъ (Renan, 1823—1892) френски ези-коведъ, историкъ и писателъ, 53, 54, 70, 71, 89, 102, 104, 109, 129, 136, 152, 179, 195.
- Риваролъ, Антоанъ (Rivarol, comte de, 1753—1801), френски писателъ, 135.
- Робеспьеръ, Максимилианъ (Robespierre 1758—1794), френски революционеръ, 137.
- Рузвелтъ, Теодоръ (Roosevelt, 1858—1919), аме-рикански държавникъ, 173.
- Симонъ, Жюль (Simon, 1814—1896), френски фи-лософъ и държавенъ мжжъ, 52, 154.
- Сисмонди, Сисмондъ (de Sismondi, 1773—1842), швейцарски историкъ и экономистъ, 30.
- Славейковъ, П. Р. (1827—1895), български поетъ и общественикъ, 38, 118.
- Соловьевъ, Владимиръ (1853—1900), руски философъ и поетъ, 47, 48, 102, 170.
- Солонъ (Σόλων, VI в. пр. Хр.), атински законода-тель и философъ, 109.
- Софокълъ (Σοφοκλῆς, V в. пр. Хр.) старогръцки трагиченъ поетъ, 145.
- Спенсеръ, Хербертъ (Spenser, 1820—1903), ан-глийски философъ, 55, 115, 136.
- Стамболийски, Александъръ (1879—1923), български държавникъ, 59, 137, 161, 200, 201, 208.
- Стоиловъ, Константинъ (1853—1901) българ-ски държавникъ, 118.
- Тенъ, Иполитъ (Taïne, 1828—1893), френски фи-лософъ, историкъ и критикъ, 39, 55, 89, 95, 102, 129, 136, 178, 194.
- Тиери, Огюстъ (Thierry, 1795—1856), френски историкъ, 63, 67, 89, 102.
- Тиеръ, Адолфъ (Thiers, 1797—1877), френски държавникъ и историкъ, 89, 102, 135, 154.
- Токвилъ, Клерелъ дьо (Tocqueville, 1805—1859), френски публицистъ, 89.
- Фаге, Емилъ (Faguet, 1847—1916), френски лите-раторъ, 58.
- Фуйе, Алфредъ (Fouillée, 1838—1912), френски философъ, 48, 102, 194.
- Цанковъ, Драганъ (1828—1911), български дър-жавникъ и общественикъ, 116, 117, 118.
- Цановъ, Найчо (1857—1923), български полити-чески мжжъ, 173.
- Цицеронъ (Cicero, 106—43 пр. Хр.), римски дър-жавникъ, ораторъ и писателъ, 113.
- Шамелъ-Лакуръ, Полъ (Challemei - Lacomte, 1827—1896), френски политикъ, 55.
- Шатобрианъ, Франсоа (Chateaubriand, 1768—1848), френски писателъ и държавникъ, 89.

АРХЕОГРАФСКИ И ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Предлежащата книга представлява първи томъ съ неиздадени съчинения на Михайловски. Като неброимъ нѣколко неиздадени басни, публикувани миналата година въ излъзлата подъ наша уредба книга С ъ б р а н и б а с н и — напечатанитѣ въ тази книга произведения сж първитѣ отъ значителното литературно наследство на писателя¹, които правимъ достояние на любознателния читателъ. Начеваме издаването на непубликуванитѣ съчинения на Михайловски съ неговитѣ научно политически и обществени трудове, понеже вѣрваме, че тѣ ще запълнятъ голѣма празнина въ нашата публицистична книжнина и че ще идатъ насреща на една голѣма нужда на живота: да ориентиратъ всички, които мислятъ за народенъ възходъ къмъ основнитѣ проблеми на държавно устройство и обществена идеология.

Книгата обхваща два отъ най-завършенигѣ и най-обемисти трудове на Михайловски върху метаполитически въпроси:

1. Въведение въ философията на новобългарската история.

2. Какъ западатъ и се провалятъ държавитѣ.

Намираме, че е твърде нужно да дадемъ кратки сведения на читателя относно естество на самитѣ ржкописи по които сж възпроизведени тѣзи две съ-

¹ Кратки сведения за литературното наследство на Михайловски и за неговитѣ неиздадени съчинения читателтъ може да намери въ нашата статия: Михайловски неизвестниятъ. Сп. Училищенъ прегледъ. Год. 38. Кн. 8. София. Октомврий. 1939. Стр. 913—921.

чинения, а сжщо и относно характера на подреда-нията и съкращенията, що се наложи да се извършатъ въ тѣхъ при редактирането имъ.

Ржкописътъ на първото съчинение представилъ следното: форматъ $34\frac{1}{21}$ см. (4°), кашеларска кола, изписана и отъ дветѣ страни на листа съ моливъ и мастило на отдѣлни пасажки безъ особени зачерквания и поправки, поради което разчитането вършилеко; всичко страници 80 — поставени отъ автора до 75. Съчинението е раздѣлено отъ самия авторъ на две части — като отъ него е означена само частъ II. Ржкописътъ е недовършенъ, но както личи, отъ въроятния край не липсува особено много. Последнитѣ деветъ реда сж пропуснати отъ насъ въ възпроизвода като недовършенъ остатъкъ. Освенъ това тѣ сж зачъргани и отъ самия М. съ две успоредни черти.

По отношение на оригинала въ предлежащия възпроизводъ сж направени следнитѣ съкращения:

1. Стр. 10 (пържкописа) — отъ 19 редъ надолу (отъ горе надолу) до стр. 12 — думитѣ „въ първата половина на миналия вѣкъ“ — е изпуснатъ текстъ около страница и половина — пасажъ въ който се обяснява какъвъ отговоръ е далъ Солонъ на атинскитѣ граждани, когато го запитали дали е създадъ за тѣхъ най-свършенигѣ закони, каквито могатъ се създаде — понеже сжщиятъ примѣръ е употребенъ въ другото съчинение. Поради това непосредствено следъ горното съкращение е съкратено и вмѣстатото изречение — „сиречь хиляда години подиръ знаменития атински законодатель“ (стр. 12).

2. Стр. 20—22, около две страници — пропуснагъ е пасажъ, въ който се обяснява какъ се е извършило християнизирането на българитѣ отъ царъ Борисъ-Михаила — понеже сжщиятъ въпросъ съ сжщитѣ почти изразни сръдства се тракува въ другогото съчинение.

Стр. 65—66, съкратени сж 16 реда следъ второто отваряне дума за Мусолини — повтарягъ се по-горе.

Стр. 69—70, съкратени сж 14 реда следъ абзаца „Политическигъ везни и пр.“ — понеже следва пасажъ за най-добрата дефиниция на политиката (словъ Тиера), повторена по-горе.

Стр. 74 следъ думата „истина“ на новия редъ — недовършено изречение: „Но не е само Е. Ренанъ, който...“ Въроятно е, че авторгът е искалъ да довърши мисълта си тгй: „говори така“, но е билъ възпренятствуванъ отъ нѣкоя внезапна прѣчка, а после не е забелязалъ пропусъка, затова ние добавихме тия думи като ги заградихме въ жглести скоби, [ ], знакъ че текстгът е писанъ отъ редактора.

По характеръ съчинението е първи оригиналчерновка, при това недовършенъ. Правенигъ отъ автора промѣни, добавки и поправки сж взети подъ внимание и нанесени въ текста следъ нуждната текстова критика. Манускриптгът е писанъ въ непродуктивно време. Подъ текста не стои дата. Предполагаме, обаче, че е писанъ не по-късно отъ 1924, а и въ съчинението на нѣколко мѣста се говори за 46 години следъ Освобождението.

Второто съчинение Какъ западатъ и се провалатъ държавитгъ е формирано по четири отдѣлни ръкописа, нанесени въ четири тетрадки.

№ 1. Озаглавена отъжтре Прѣдисловие, съ дата на корицитгъ 1 VII 1924. Форматъ 34/21 см; бѣла нечъртана хартия, графика синьо мастило; 12 стр. — пагинация авторова — последнитгъ нѣколко реда задраскани отъ автора. Представлява прелиписъ и преработка на оригинала изложенъ въ тетрадка III (вж. № 4). Съчинението е възпроизведено отъ тази тетрадка до абзаца: „Настоящата студия е писана...“ Остатъкгът отъ предисловието следва по текстъ отъ тетрадка III (№ 4).

№ 2. Озаглавена отъвнъ: Какъ западатъ, и се провалатъ държавитгъ. Въведено ие въ философията на новобългарската история I. [Мото:] Il faut mourir aux erreurs infécondes! Корица отъ сива хартия. Форматъ 21/17 см. — графика: моливъ и мастило на отдѣлни пасажъ; 88 стр. неброени. Общо взето — неособени поправки и зачерквания. Ржкописгът отъ тази тетрадка съответствува на глави I до IV отъ печатания текстъ. Наши поправки: знакгът I, въ ржкописа поставенъ следъ 12 стр. е изнесенъ отпредъ, като обхваща и предходното всжление, за да се избѣгнагъ две предисловия. Въ глава IV е съкратенъ пасажъ отъ 10 реда — примѣргъ, който се повтаря другаде. Въ сжщата глава следъ думитгъ — „старъ народъ“ — е съкратенъ пасажъ отъ 10 реда — понеже се повтаря въ първото съчинение. По тази причина — следния абзацъ — „по сжция въпросъ“ — се замѣня отъ насъ съ — „по въпроса“ — като това замѣняне на въпросгъ съ въпроса е единствената текстуална поправка, която сме направили при редактиране съчиненията на Михайловски — наложена отъ съкращаване на предходния пасажъ. Другаде съкращенията сж ставали изцѣло, та не сж причинили абсолютно никакви промѣни въ текста. — На последната страница на въшната корица се намира френски текстъ — възпроизведи сме го като résumé въ края на студията.

№ 3 Озаглавено отъвнъ съ сжщото заглавие, съ тази само разлика, че носи II. Форматъ, хартия и транскрипция както № 2. Стр. 82 неброени. Съответствува на глави V—VIII. Съкращения въ този ржкописъ не сж правени.

№ 4. Озаглавено: Статии и писма въ рху философията на новобългарската история. III. Всжщностъ обхваща началото и края на студията. Носи датировка: „свършено 30 юний 1924“. Форматъ, хартия и транскрипция както № 2. Стр. 126

неброени. Съкращения: отначало сж съкратени 8 стр., които всъщност сж преработени и се намиратъ въ тетрадка № 1 — тѣ представляватъ началото на предисловието. Краятъ му се взема отъ тетрадка III № 4) следъ думитѣ „настоящата студия“. Останалиятъ ржкописъ съответствува на глава IX—XV, сиречь до края. Въ действителностъ ржкописътъ се състои отъ XVI глави, но глава IX е съкратена изцѣло понеже повтаря глава IV — следователно глава X по ржкописа става глава IX и т. н.

Всички тѣзи размѣствания и съкращения имаха за целъ да сгласятъ отъ недовършения тия четири ржкописа едно хармонично цѣло. Предъ очи имахме винаги техническитѣ изисквания по издаване на ржкописи и най-вече творческия планъ на автора. Да се издадатъ тѣзи недовършени и разбъркани съчинения както сж излѣзли изъ подъ перото на автора — нѣма не само смисълъ, но и полза, а и никжде по свѣта това не се върши, освенъ кога се издаватъ архивни материали или отдѣлни ржкописи на велики писатели и то за строго опредѣлени научни цели.

* * *

Михайловски е оставилъ освенъ тия две още шестъ други съчинения съ метаполитически изследвания и нѣколко съчинения съ смѣсенъ характеръ, твърде близки тѣмъ по основна идея. Всички тия произведения едва ли ще могатъ да се публикуватъ въ скоро време по понятни причини, най-вече по недостигъ на срѣдства. Нѣма да е излишно, струва ни се, да запълнимъ тая празнина като дадемъ кратки сведения на читателя и за останалитѣ манускрипти на Михайловски отъ този т. н. отъ насъ политически цикълъ отъ неговитѣ неиздадени съчинения, още повече като не ни е известно кога ще могатъ да се

поднесатъ на просвѣтеното му внимание чрезъ печатна публикация, върпки че сж приготвени вече за тази целъ.

I. Какъ доброденствуватъ и какъ падатъ народитѣ. Бѣседы по философията на историята.

Недовършенъ ржкописъ съ дата въ началото 10 IV 1923. Форматъ 34/21 см., канцеларска кола (4^о), бѣла нечертана хартия. Написанъ съ моливъ, черю и червено мастило. Известни допълнения и неособени поправки; тукъ-таме оставени бѣли полета за доизвиване на текста. Всичко 41 страници. Пагинация на автора. Състои се отъ две тетрадки по 12 листа, подшити отъ автора. Отъ втората тетрадка останатъ праздни още седемъ страници. Съчинението е писано като беседа за учещата младежъ и има за основна идея да предпази отъ пословичнитѣ български политически заблуди.

II. Метаполитика. Бѣлѣжки по философията на политика.

Представява сборникъ отъ мисли върху политическото устройство на обществата. Трактува върхуситѣ по-широко отъ колкото въ другитѣ съчинения и ги разрешава генерално и не само съ огледъ на българскитѣ работи. Отдѣлнитѣ пасажы обхващатъ около 30 и повече реда. Форматъ 4^о (34/21 см.), канцеларска кола, бѣла нечертана, плътна хартия, пожълтѣла вече. Страници 22. Писано е само на половината на листа — другата половина е праздна. Нѣжде не е писано и на отвѣдната страна. Пагинацията върви само по страници дето има текстъ. Ржкописътъ е старъ — не носи дата — всѣки случай писанъ е не по-рано отъ 1915. Написанъ е изцѣло съ мастило.

III. Металогитика. Основни начала. [Мото:] Ratio et observatio.

Недовършенъ ржкописъ. Състои се отъ две части: Уводъ (стр. четири) и Металогитика — обединенъ е въ едно цѣло отъ насъ. Всичко 50 стр. безъ пагинация. Форматъ, хартия и транскрипция както по-горе. Споредъ насъ ржкописътъ е отъ 1916. На нѣколко мѣста се срещатъ праздни полета и страници, оставени за допълнение споредъ обичая на автора. Текстътъ е твърде чистъ и четливъ, още повече като се знае, че въобще всички ржкописи на Михайловски иматъ това качество. Разглежда основни въпроси въ връзка съ политическата свобода и правдини.

IV. Отъ превъзпитание къмъ преустройство.

Това съчинение представлява цикълъ отъ мисли, афоризми, сентенции и кратки статии по политически и обществени въпроси, прѣко свързани съ кардиналнитъ проблеми на българския политически животъ. Цикълътъ е съставенъ изцѣло отъ насъ, чрезъ извлѣчение отъ непубликуванитъ сборници на Михайловски съ нравствено-философски размисления (които общо взето представляватъ друга група отъ неговитъ неиздадени съчинения), понеже целѣхме да обособимъ всички негови съчинения съ металогитически характеръ и да ги приготвимъ за издаване въ една серия. Тѣзи фрагменти се срещаха най-много въ цикъла подъ горното заглавие, та за това той имъ се даде и за общъ насловъ. Обособениятъ отъ насъ цикълъ обхваща 35 отдѣлни нумера съ различна дължина на текста, всичко 75 ржкописни страници.

V. Бѣше недѣленъ день [начални думи].
Недовършенъ ржкописъ въ две глави, безъ заглавие. Безъ дата — писанъ около 1925. Известни

художествени елементи — отначало като разказъ — по-надолу чиста проза. Изобразява сепиниѣ отъ политическата поквара и чрезъ умѣстни, твърде характерни примѣри обяснява политическитъ заблуди на българскитъ управници. Форматъ 34/21 см.; стр. 28; пагинация на автора. Написанъ изцѣло съ молиги, въ кола отъ 20 листа бѣла нечертана хартия, отъ които оставатъ още 10 стр. неизписани.

VI. Сервилая. Какво направихъ Тумбузитъ съ своята свобода. Фейлетонъ на фейлетонитъ.

Завършенъ ржкописъ отъ 22 страници. Форматъ 29 23 см. Чъртана, бѣла хартия отъ тетрадка. Написанъ изцѣло съ кафяво мастило. Отъ лѣво е оставено бѣло поле отъ около 8 см. Ржкописътъ е старъ. Писанъ е не по-късно отъ 1895. Характеризира съ леко язвителенъ хуморъ политическитъ нрави въ една измислена страна — Тумбузия — подъ което разбира България — като обяснява политическата провала на тумбузитъ съ лекомислието имъ да повѣрятъ сѣдбата си на алчни и неподготвени управници. Художествениѣ сръдства сж подадени отъ известна политическа догматика.

VII. Завѣщание.

Особенъ характеръ има сборното съчинение подъ горното заглавие. Михайловски е тъкмѣлъ къмъ края на живота си да изложи своята житейска философия въ нѣкои обемисти трудове, а политическото си сгredo въ отбелязанитъ горе произведения. Въ началото на априлъ 1927 той като да е разбралъ, че не му остава още дълго да живѣе. И залавя се тогава да приготви нѣкои систематични статии, които да завещае на поколѣнието като ржководни принципи. Така се появява сборникътъ Завѣщание. Той съдържа петъ статии. Написани сж тѣ отъ автора

въ последнитѣ дни на живота му и, съ съвсемъ малки изключения представляватъ, последнитѣ негови творби въобще. Не всички тѣ засѣгатъ политико-обществени въпроси — нѣкои се докосватъ и до нравствени проблеми, но понеже основна кардинална тѣхна идея е идеалътъ на свършено кардицистивно устройство — даваме сведения за тѣхъ тукъ.

Завещание се състои отъ следнитѣ ржкописи:

1. Философия на историята. Форматъ 34/21 см, бѣла нечъртана хартия, графика — моливъ, поправки съ мастило. 32 страници неброени. Недовършено. Представява съкратено изложение на съчинението „Какъ западатъ и се провалятъ народитѣ“, печатано въ този томъ на второ мѣсто.

2. Еманципация. Форматъ 21/17 см; бѣла нечъртана хартия; графика — моливъ; известни празнини въ текста; оставени отъ автора за доразвиване на мисълта. 16 стр. Недовършено. Датировка: 20 VI 1927 — значи писано е месецъ и половина преди смъртта му (3 VIII 1927). Опитъ за съкратено изложение на съчинението „Въведение въ философията на новобългарската история“, печатано на първо мѣсто въ този томъ.

3. Моралъ. Форматъ 21/17 см; бѣла нечертана хартия; графика — моливъ; 30 страници неброени. Недовършено. Носи сжщата дата както горното. 20 VI 1927. Развива тезата, че всѣки моралъ изхожда отъ религията. Моралъ вѣнъ отъ религията нѣма.

4. Наука и религия. Форматъ 34/21 см; бѣла нечъртана хартия; графика — моливъ. 17 страници — пагинация на автора. Писано само на едната страна

на листа. Недовършено. Датировка — 25, 26 V 1927. Основна идея: науката не може да замѣни религията; религията е основа на нравствения животъ на човѣка.

5. Моралъ и Религия. Форматъ 34/21 см; бѣла, нечъртана хартия; графика — моливъ. 7 стр. Пагинация автора. Писано само на едната страна на листа. Недовършено. Датировка: 23, 24 V 1927. Основна идея: България ще се спаси само чрезъ високъ личенъ и общественъ моралъ — а всѣки моралъ извира отъ религията.

Основната идея на всички тия статии се крие въ съждението: българскиятъ народъ ще разреши своитѣ исторически задачи само когато бжде обхванатъ отъ нравствено осъзнаване; общественото преустройство у насъ предполага нови хора — тѣ ще се създадатъ на почвата на високъ общественъ моралъ, основата на който е моралътъ на индивида.

* * *

Оригиналътъ на текстоветѣ помѣстени въ тази книга е написанъ на твърде своеобразна ортография. Известно е, че Михайловски е ималъ своя правописна система за която е държалъ твърдо. Въ последнитѣ години на живота си, обаче, той проявява известна колебливость по отношение принципитѣ на тази система, а следъ дветѣ голѣми правописни реформи у насъ презъ 1922. и 1925, като че ли е на пътъ да изостави правописната си система, понеже вижда, че тя много се различава вече отъ официалния правописъ и твърде би затруднявала читателя. Последнитѣ свои съчинения той не е писалъ на строго опредѣленъ правописъ, за това и оригиналтътъ на помѣстениитѣ въ тази книга съчинения представява въ ортографско отношение голѣма пѣстрога.

По тази причина, а още повече, за да се даде на читателя възможност да следи свободно неговата мисъл, наложи се да преведемъ издаденитѣ текстове къмъ съвремененъ, официаленъ правописъ, безъ да сме убедени, обаче, че нѣкои негови принципи сж по-рационални отъ съответнитѣ принципи въ системния правописъ на Михайловски, въ който има много правда. Решението ни да изоставимъ правописа на автора въ тия негови съчинения (ние бихме могли да отстранимъ несъобразноститѣ и да нагодимъ текста къмъ неговата система) се укрепи и отъ съображението, че въ случая сме изправени предъ чисто прозаични произведения, а известно е, особенитѣ авторови правописи въобще намиратъ оправдание най-вече при поетични творби, особено при мѣрена речъ. Ние оеднаквихме правописа на дветѣ произведения — въ всѣко отъ тѣхъ той бѣ различенъ — и получихме т. н. унифициранъ текстъ. Тукъ-таме съгласно мѣтода на текстовата унификация, запазихме и по нѣкоя авторова особеностъ; напр. трѣба, сърце и пр. безъ епентези, още повече като има напоследъкъ у насъ течение тия думи да се пишатъ така. Нѣма защо да обясняваме, че текстовата унификация не измѣня въ нищо оригинала.

Всички бележки подъ линия, съ изключение на една-две, които носятъ знака Б. А. (бележка на автора), сж писани отъ насъ. Тѣ представляватъ коментарии на думи. Коментирани сж само старинитѣ думи и твърде рѣдкитѣ чуждици. Научнитѣ термини не сж коментирани — за да не се убие научния стилъ на произведенията — още повече като тия термини могатъ лесно да се намѣрятъ въ всѣки справоченъ словарь. Понеже тази книга може да заинтересува и западния свѣтъ, даваме кратки сведения и за българскитѣ държавници споменати въ нея. Отъ това гледище мѣстото имъ въ Азбучника не трѣба да очудва никого. Чуждитѣ имена сж

произность. —

българския произноса. Метаполитика — дадени споредъ българския произноса. Метаполитика — дадени споредъ българския произноса. Метаполитика — дадени споредъ българския произноса. Метаполитика — дадени споредъ българския произноса.

Метаполитика — дадени споредъ българския произноса. Метаполитика — дадени споредъ българския произноса. Метаполитика — дадени споредъ българския произноса. Метаполитика — дадени споредъ българския произноса.

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

Основното отъ насъ. То съответствува това е угодна

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводъ	5— 17
Въведение въ философията на новобългар- ската история	21— 74
Какъ западатъ и се провалятъ държавитѣ 77—209	
Азбучникъ на собственитѣ имена	210—215
Археографски и обяснителни бележки	216—227

Книгата се доставя отъ Комитета „Ст. Михайловски“ —
ул. П. Парчевичъ № 38, София,

*C. III. 112 - Криво
22 работи - работи
25 възможности
28 възможности работи в откъс д. д.
34 100 работи + откъс д. д. - с. 38
39 откъс д. д.
42 работи в работи - работи*